

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری

تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی

ISSN 1023-7186

۲۳ - جی ایل، یاز ۱۳۸۰، سایه: ۱ - ۱۲۰، صحیفه: ۹۶

قیمت: ۴۰۰ تومن

بسم الله الرحمن الرحيم
ایچینده کیلر

- ۱- اوشاغین دیل آچماسی: دوکتور جواد هیئت..... ۳
- ۲- قیمتلی عالیمیمیز دوکتور محمد علی فرزانه: پروانه محمدلی..... ۱۱
- ۳- صفویلرین حربی تشکیلاتی، اوردو قاضیسی و اونون مادی تأمیناتی: ناظم جعفرلی..... ۱۵
- ۴- نقد و تکمله ای بر کتاب "آذربایجان" تألیف دکتر تورج اتابکی: دکتر جواد هیئت..... ۲۳
- ۵- محمد امین رسولزاده و مدنیت: موباریز سولیمانلی..... ۳۶
- ۶- گۆرکملی عالیم بهزاد بهزادی نین آغیرلاما مراسیمینده..... ۴۳
- ۷- کاشغرلی محمودا گۆره ۱۱- جی یوز ایل تورک دونیاسی (۵): دوکتور جواد هیئت..... ۴۵
- ۸- اورتوقرافی سمناری نین آلدینی قرارلار: مؤهندیس ابراهیم رفر..... ۵۶
- ۹- صفویلرین حربی تشکیلاتی نین قورولوشونا داییر (امیرالامرا و اونون صلاحیتلری: ن. جعفرلی..... ۸۱
- ۱۰- شعر صحیفه لری..... ۸۵
- ۱۱- قره باغ در دوران پیش از اسلام: صمد سرداری نیا..... ۸۹

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

رداکتور و دبیر هیئت تحریریه: محمدرضا هیئت

آدرس: تهران - شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳

و یا تهران، خیابان فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، کدپستی: ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF REDACTOR: DR. JAVAD HEYAT

REDACTOR: MOHAMMAD REZA HEYAT

23 TH YEAR, No: 120-1

ADD: 151, NORTH FELESTIN AVE, TEHRAN - IRAN

TEL: 021 - 6466366

E Mail: Varliq@Journalist.com

وارلیق درگیسی تۆرک دیلی اؤرتوقرافی قرارلارینا اویغون اؤلاراق ترتیب اندیلیر.

اوشاغين ديل آچماسى

● دۆكتور جواد هيئت

اوشاغين ديل اۆيرنمەسى فعال بىر جريان (پروسس) دىر و اۆز - اۆزونه گرچكلشپىر. بونون تىكجە شرطلى اوشاغين او مۆحيطدە - جاميەدە ياشاماسى و اطرافينداكىلارين اونونلا صۇحبت ائتمەلىرى دىر. اوشاقدا ديل اۆيرنمە قابىلىتى يول يىرىمە و ديگر اينكىشاف پروسسلىرى كيميدير و اوشاغين گليشمە (بۆيۈمە و اينكىشاف ائتمە) سى نىن بىر حىصە سىدېر.

اوشاق، آلتى ياشينا چاتاندا ديل باخيمىندان يىتكىن بىر آدم كيميدير. يعنى ديل قرامىنى اۆيرنمىش و اونو ايشلتمەك و اۇيغولاماق قابىلىتىنە مالىك اولموشدور. اونون اۆيرندىگى سۆزلر مۆحيطىندىن آلدىغى تجروبه لره كۆرە دىر و اونون احتىاجلارنى قارشىلاماغا كىفايت ائدېر.

اوشاق آنا و اطرافينداكىلارين سۆزلرىنى ائشىدېر و زامانلا اونلارين معنالارىنى اۆيىرىدېر، سونرا اونلارين ايشلتمە سىنى و يا تۆرتمە سىنى تجروبه ائدېر. بو ايشى كۆررەك اۇنچە تىك سۆزلرله باشلار و ياواش - ياواش سادە جوملەلر و سۆز بىرلشمە لرىنى ايفادە ائدر و زامانلا ديل قايدالارىنى (قرامىرى) منىمسر و يا اونو اۆيرندىكلرىندىن چىخاردار. بو ايشى بىلەرەك دىئىل بىلمە يەرەك (دىقت ائتمە دن) كۆرر.

اوشاق ذھنىندە كى اونيورساللار اساسىندا ائله قايدالارى چىخاردار كى، او زامانا قدر الە كىتېردىگى ديل تجروبه سىنى اىضاح ائتىن. بو قايدالار آسانلىقلارينا كۆرە سىرالانىرلار. بو قايدالارىن ان آسان و عومومى اولانى تطبىق اولونور.

اوشاغين سهو شكيلده عوموميلشسديرديگي قايدالار مثلاً I took | آلديم) يثرينه I taked | وياك I spokel يثرينه I speaked | دئمه سي بو شكيلده ايضاح اولونور. چونكي اينگيليزجه ده فعل صرفي ed علاوه ائتمكله داها آسان و داها عوموميدير و وئردىگيميز ميثالار قرامر قايداسينا اؤيمايان ايستيتنالادير. فارسجا ديل آچان اوشاقلاردا سوختن (يانماق) فعليندن حال زاماني مى سوزه يثرينه مى سوخه دئديكلرى كيمي. توركجه ده سؤزلرين كؤكلرى ثابت اولوب فعللر ده هاميسى قايدالى صرف اولدوقلارى اوچون بو چئشيد سهولر گؤرولمز.

اوشاق ديل تجروبه سيني آپايرىكن بعضاً سؤزلردن معناسيز سؤز بيرلشمه لرى و جؤمله لر قورار و سؤزلرله اوينار و اؤز - اؤزونه دانىشار و بو شكيلده ديل بيلگيسيني تجروبه ائدر و تكميللشديرر و تحليللى ايستعداديني اينكىشاف ائدير.

اوشاغين ديل آچماق جريانى نين ماهيتى باره ده مۆختليف فرضيه و يا هيپوتزلر ايره لى سؤزولموشدور.

۱- معرفت و يا تانماق - بيليك فرضيه سي. (اؤلوم ۱۹۸۰ Jean Piaget)

۲- داورانيشچى فرضيه (B.F. Skinner) Behaviourist

۳- چامسكى نين ذهنى فرضيه سي.

- معرفت فرضيه - هيپوتزىنى سؤيىسلى پسيكولوگ ژان پياژه تكليف ائتميشدير. اونون فيكرينه گؤره اوشاقلاردا ديل اؤيرنمك اوشاغين اطرافىنى تانماق و فيكرى گليشمه سي نين بير حيصه سيني تشكيل ائدير.

- ديلده داورانيشچى نظريه نين تطبيقى آمريكالى پسيكولوگ اسكيزله باشلاميش و ۱۹۶۰- جى ايله قدر ان چوخ قبول اولونان نظريه كيمي ديل اؤيرتمكده تطبيق اولونموشدور.

اوشاغين ديل آچماسيندا داورانيشچى فرضيه امپيريسم (تجروبه يه دايدانان) فلسفه سيندن قايناقلانميشدير. بو فلسفه مكنبىنى ۱۷ - جى عصرده اينگيليز فيلسوفلارى جان لوك John Locke (حكيم) و دئويده هيوم David Hume قورموشلار. بو فلسفه يه گؤره اينسان بيلگيسى نين قايناغى تجروبه دير. جان لوك اوشاغين ذهنى بوش بير صانديق و يا آغ بير صحيفه يه بنزه ديردى. دئمه لى بيز بيلديكلريميزى حيسلريميز واسطه سيله خصوصيله (ائشيتمه، گؤرمه، تۇخونما - لاميسه) حيسلريله

اله گتیره ریک.

داورانیشچیلار دیل اؤیرنمگی بیر سیرا سسلرین عادتلیر کیمی قبول ائدییرلر. اوشاغین آنا - آتاسی و اطرافینداکیلار اوشاقلا دانیشیرلار. اوشاق بو سسلری و سؤزلری ائشیدیر و یاواش - یاواش اونلاری تقلید ائدیر. دئمەلی بو حیسی تحریکلر stimulus و اونلارین جاوابلاری زامانلا شرطیلشهرک عادت شکلینی آلیر و اوشاق آلدیغی تأثیرلری ایستیقرا (induction) یولو ایله عومومیلشدیریر و دیل قایدالارینی اؤیرنیر.

داورانیشچیلار اینسانین گؤرولن فعالیتینی یعنی داورانیشینی نظردە توتورلار و داخیلی حیاتی گیزلی طرفلرینی نظردە تۆتمورلار.

واتسون J.Watson دوشونجهنی ده بیر داورانیش حساب ائدیردی و دئییردی کی، دوشونمک اؤز - اؤزونه یاواش دانیشماقدان عبارتدیر و نۆطق عۆضولرینی خفیف حرکتلریله برابر اولور. ائله ده فیکیر ده اساس اعتیباریله داورانیش سایلییر.

چامسکی نین دیسل بارهده ذهنی فرضیه سی دکارت (R.Descarte) و لایبنیتز (Leibniz) این راسیونالیزم Rationalism فلسفه سیندن قاینالانیر.

دکارتا گۆره اینسانین ذهنینده بعضی مفهوملار (ideas) ذاتاً مؤوجوددور. بو مفهوملار تجروبه دن تۆره مه میش بلکه تجروبه دن اول واردير و بیزیم خاریج دونیانی آنلاییب قاوامامیز (ایدراک) اونلارلا مؤمکون اولموشدور. بونلار: اولچو، شکل، حرکت، وضعیت، داوام، سای و سایره دن عبارتدیر کی، بیزیم خاریج دونیادان الده ائندیگیمیز تجروبه لره شکل و معنا وئیرلر.

چامسکی ۱۹۵۹ - دا ایسکینرین «دیل داورانیشی» و یا «رفتار زبانی»، آدلی کیتابینا یازدیغی تنقیدی مقاله سینده دئییر کی: دیلی اؤیرنمک یالنیز بیر ییغین پراکنده سؤزلری اؤیرنمک دئییل بلکه دیل قورولوشلارینی (جومله...) تۆرتمک اوچون لازیم اولان اساس قایدالار مجموعه سیننی اؤیرنمکدیر. چامسکی ذهنی لشمیش بو نیظاما (قایدالار مجموعه سی) دیل قابیلیتی و یا دیل باجاریغی و یا قوام باجاریغی دئییر (۱۹۷۲). ائله بو قایدالار سایه سینده دیر کی، اینسان حودودسوز یثنی جومله لری قورا بیلیر.

اگر دیل اؤیرنمک بیر سیرا مؤحرّیک (Stimulus) و جاوابدان عمله گلن سسلر قروپونون عادتینی

اولسايدى، او زامان هر كس دىلين بۆتون جومله لىرىنى تك - تك اۆيزىپ اۆيزلمەسى لازىم گليردى.
چامسكى يە گۆره دىل اۆيزنمك پروسسى وورما (ضرب و يا چارپى) قايداسىنى اۆيزنمگە بنزىر. بىز
آنا دىلىنى اۆيزنيركن بىر سىرا قايدالارى اۆيزنيرىك. بو قايدالار بىزە حودودسوز جومله قورماغى
اۆيزدېر. بىز ضرب جدولىنى اۆيزنمگە مجبور اولدوغوموز كىمى بو محدود دىل قايدالارىنى دا
اۆيزنيرىك هم دە سۆزلرله معنالارى نىن علاقه (رابطه) لىرىنى مۆخرىك - جاواب يولو ايله
اۆيزنمەلى بىك.

اوندان سونرا دىلين تۆره دىجى خصوصىتى ايشە قارىشىرىكى، نه مۆخرىك - جاواب و نه ده عادتە
تابع دئىيل.

چامسكى يە گۆره اوشاغىن مۆحيطىندن ائشىدىب اۆيزندىگى سۆز چوخ واخت قوصورلودور و
قرامر باخىمىندان دا بعضاً دوزگون دئىيلدېر. بونا باخما يارق اوشاق دىل قايدالارىنى دوزگون و آسانلىقلا
اۆيزنير. دئمهلى اوشاق دا بىر دىلچى كىمى اۆز ذهنينده (بئىنننده) دىل قرامىرىنى حاضىرلاير.

اىنساندا بو قابىلىت و اىستعداد ايرئىدېر و ژنىك يوللا اىنتىقال ائدېر. چامسكى يە گۆره بۆتون
دىللىرىن اورتاق تمل خصوصىتلىرى واردېر و اوشاق آنادان اولاركن بو اورتاق تمل خصوصىتلىر اونون
ذهننده دىلين اساس تملى كىمى مۆوجوددور و اوشاق آنا دىلىنى بو تمل اوزرىنده قورور و اۆيزنير.
دئمهلى بالقوه مۆوجود اولان بو اىستعداد و يا زمينه موحىطله تماس ائتىدىكن سونرا بالفعل شكله
چئوريلير و فعاللاشير. البته سۆزلىرى اۆيزنمكده و دىل فورمالارى نىن تلفوظونده تقليد و تىكرار و
عادتىن رولو اينكار ائدىلمز دېر.

چامسكى و ذهنى دىل قابىلىتى نىن ديگر طرفدارلارى بو فرضيه نى ثبوت ائتمك اوچون
آشاغىداكى دىللىرى بيان ائدېرلر:

- دىل اونيورساللارى: چامسكى يە گۆره هر دىل بىر اۆست قورولوش و بىر ده آلت و يا درىن
قورولوشدان تشكول ائدېر. اۆست قورولوش دىللىرە گۆره دېيشير آما اىنسانىن بدنى و ذهنى
قورولوشونو عكس ائندېرىن درىن قورولوش بۆتون دىللىرە تقريباً عئىنى دېر.

- مثلاً بۆتون دىللىر ايكى درجهلى تحلىله مونا سىيدېر. بۆتون جۆملەلر اىلك مرحله ده كلمەلرە يعنى
معنالى واحىدلرە (Morpheme) بۆلونور. بو واحىدلر ايكىنچى درجه بۆلگوده فونم دئىيلن

(phoneme) سس واحیدلرینه بؤلونور.

- بۆتون دیلترین سس سیستمی صامیت (سس سیز) و صامیت (سلی) لردن عمله گلیمشیدیر و بونلارین سایى محدود دور (۲۰ - ۴۰). هم ده بونلار محدود سایدا سس خصوصیتلریندن توره میشدیر کی، بونلار فرقلندیرن خصوصیتلر (distinctive features) دئییلیر، بئله نظره گلیر کی، دیلترین بو اورتاق خصوصیتلری اینسانین بیولوژیک قورولوشوندا قایناقلا نیر.

- اوشاغین دیل آچماسی اونون ذکاسینا و تعلیم گۆرمه سینه باغلی دئییل. اوشاغین دیل آچماسیندا تعلیم گۆرمگه احتیاجی یوخدور. آنجاق ائله بیر مۆحیطده اولمالیدیر کی، دانیشیلین. البته اوشاغین اطرافیندا آلدیغی معلومات (اثنیتدیگی سۆزلر و جومله لر) قورولو، کسبک - کسبک و یتر سیزدیر. بونا باخمایاراق اوشاق دؤرد یاشینا قدر آنا دلی نین اساسینی اؤیرنیر.

- اوشاغین فیزیکی (بدنی) رۆشدو (بؤیومه و اینکشاف) ایله دیل آچماسی آراسیندا گوجلو باغلیلق واردیر. آنا- آنانین اوشاغا دیل اؤیرتمه سی بو باغلیلیغی پوزا بیلمز. اوشاق مخصوص یاشلاردا (۱۲ - ۲) دیل آچا بیلر. اگر بو یاشلاردا اونون دیل اؤیرنمک ایمکانی اولماسا سونرا دیل آچماق ایمکانی دا قالماز. بو دا دیل قورولوشو ایله اینسانین بیولوژیک قورولوشو آراسیندا کی سیخ باغلیلیغی گؤستریر. داها اولکی مقاله لریمیزده ایضاح ائدیگیمیز کیمی:

اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن دیلین سسلری و سس دستگاهیله بیرلیکده پارچالار اؤستو (suprasegmental) سس واحیدلری (وورغو یا ایسترس، تۆن = سسلرین زیر و بم تلفوظو، اینتوناسیون = کلمه و مورفملرین زیر و بملیکلری نین صؤحبت ائناسیندا دیشمه سی: آهنگ و دؤرغو = فاصله، مکث) اونون ذهنینده، حافیظه سینده یترلشیر و دانیشاندا اساس خصوصیتلری کیمی تظاهور ائدیر. بو خصوصیتلرین دیشدیریلمه سی و یا اؤنودولماسی چوخ چتیندیر.

هر دیلین اؤزونه مخصوص بیر آنلاتما یولو (ایفاده طرزى) واردیر کی، بونا دیلین ایچ بۆنیه سی، ایچ شکلی دئییلر. مثلاً تورکجه ده باشیم دؤنور دئدیگیمیز حالدا فارسجا دا «سرم گیچ میرود» (باشیم گیچ گئدیر) دئییلر. و یا من یاخشییاما قارشى فرانسیزجا دا «je vais bien» (من گئدیرم یاخشی) دئییلر و آلمانجا دا «Es geht mir gut» (او گئدیر منه یاخشی) دئییلر.

هر اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن اونون ذهنینده آنا دلی نین قورولوشو یترلشیر و اونا گۆره اینسان هر

شئیی بۆتون دیل ماتریاللاری نین مئیدانا گتیردیگی بو تمل شمایا(اساس شکیله) گۆره آنلار و آنلادار. بونا دیله مخصوص دونیا گۆروشو و ایفاده طرزی دئییلیر.

هُمبُولتُون (F.H. von Humboldt, 1769, 1859) فیکرینه گۆره دیل بیر میلئتین روحونون تظاهرودور. میلئتین دیلی روحدور و روحو دا دیلیدیر.

وایسبرگر Leo Weissberger دیلی دُونیانی سۆزه چئویرمه حادیتیه سی بیلیر و دیلین ایفاده ائتدیگی گرچگی ده اینسان ذهنی نین سۆزگچیندن (فیلتر) کچمیش گرچک ساییر. دئمهلی اینسان گرچگی آنجاق دیل واسیطه سیله تانیبار.

بیز چئوره میزه آنا دیلیمیزین پنجره سیندن باخاریق و دُونیانی آنا دیلیمیزین آنلاما و آنلاتما یولوندان گنده رک آدلاندراریق. بونا آنلاتیم یولو و دونیا یا باخیش شکلی دئییرلر.

ایکینجی دیلی اؤیرنمک

۱۹۳۰-۶۰ یللری آراسیندا داوارانیشچی دیلچیلیک نظریه سی دیلچیلیگین موختلیف ساحه لرینه، او جومله دن دیل اؤیرنمک و ایکینجی دیل تعلیمی اوچون تطبیق اولونان متودلارا حاکیم ایدی. اوندان سونرا چامسکی نین تۆره دیجی - دۆنوشوملو قرامر نظریه سی دیلچیلیکده داها چوخ تأثیر بوراخماغا باشلادی.

اولاً بونو قئید ائتمه لی بیک کی، ایستر آنا دیلی، ایستر ایکینجی دیل اؤیرنمه پروسیسی پسیکولوژیک حادیتهدیر. بورادا ایکی سؤالا جاواب وئرمه لی بیک:

۱ - دیل نئجه اؤیرنیلر؟

۲ - گلیشمه (رۆشد) مرحله لری و دیگر عامللر دیل اؤیرنمکده نئجه تأثیر بوراخیرلار؟

آنا دیلینی اؤیرن اوشاغین یئتکین یاشدا ایکینجی دیلی اؤیرن آداملا داخیلی - روحی پروسیسلر باخیمیندان بعضی فرق لری واردیر.

ایکی دیل آراسیندا کی فرق لره ایشین داها مۆرکب اولماسینا سبب اولور. یعنی آنا دیلی نین قورولوش و عۆنصۆرلری نین ایکینجی دیلی اؤیرن آدامین ذهنینده اولماسی ایکینجی دیلین

اؤیرنمه سینی یاواشلادیر. ایکینجی دیل اؤیرنمه سی یکی شکیلده اولا بیلیر:

۱ - طبیعی دیل اؤیرنمک گۆنلۆک علاقه لر سایه سینده اولور. اینسان بو دیلی دانیشان جماعتین آراسیندا یاشار و خصوصی دیل تعلیمی آلمادان ائشیتمک - دانیشماق یولو ایله دیلی اؤیرنیر.

۲ - اؤیرنمک یولو ایله دیل اؤیرنمک ده یکی شکیلده اولا بیلیر:

الیف - دیل اؤیرنجه سی نین بو دیلی دانیشان خالق ایله علاقه سی یوخدور، آنجاق درس آلاق دیلی اؤیرنیر. بونا «خاریجی دیل» دئییلیر. مثلاً مکتبلریمیزده اینگیلیزجه و یا فرانسیزجا تعلیمی کیمی.

ب - اینسان آنا دیلی نین یانیندا ایجتیماعی مونسیت و احتیاجلارینی تأمین ائتمک اوچون ایکینجی دیلی اؤیرنیر، بونا «ایکینجی دیل» دئییلر. موختلیف دیلرلی دانیشان اولکهلرده رسمی دیلی آنا دیلی اولمایانلارین بو دیلی اؤیرنمه سی بونا بیر میثال دیر.

بعضی پسیکولوژیک خصوصیتلر و موختلیف شرایطین تأثیری:

ایکینجی دیلی اؤیرنمک اوشاقلیقدا یعنی آنا دیلیله برابر و یا اوندان سونرا اولا بیلیر. چوخ واخت ایکینجی دیل داها سونرا و موختلیف یاشلاردا اؤیرنیلیر.

اؤیرنجه نین عومومی معلوماتی و ایجتیماعی - پسیکولوژیک وضعیتدی دیلین اؤیرنیلمه سینده مؤعین تأثیر بوراخیر. مثلاً اؤیرنجه نین محلی آدمالارلا داها چوخ علاقه قورا بیلمه سی و بو ایشه ماراغی اونون دیل اؤیرنمه سینده مؤثبت تأثیر بوراخیر.

بعضی فاکتورلار ایکینجی دیلین اؤیرنمه سینی مؤرکبلاشدیریر.

مثلاً ایکینجی دیلی اؤیرنن آدمادا آنادیلی نین باجاریقلاری و آنا دیلی سئزگیسی (intuition) اوندان منفی تأثیر (دیل قاریشماسی، خطالار) و یا مؤثبت ایتیقار و اؤیرنمه ده آسانلیق کیمی مؤثبت تأثیر قویا بیلر.

ایکینجی دیلی اؤیرنمکده تعلیم و سهلرین دۆزلدیلمه سی مؤهۆم رول اویناییر.

ایکینجی دیل اؤیرنمکده داوارانشیچی نظریه سی ۱۹۶۰ - جی ایله قدر حاکیم اولموشدور. بو نظریه نین بعضی متودلاری مثلاً «دانیشماق - دینله مک» و یا audio-lingual ایندی ده تطبیق اولونور. بو نظریه یه گۆره ایکینجی دیل اؤیرنمکده آشاغیداکی عملیاتی آپارماق لازیمدیر:

۱- بیرینجی دیل (آنا دیلی) و ایکینجی دیل قارشیللاشدیریلیر و اونلارین فرقلری و بنزرلیکلری

مۆعینلشدیریلیپ و بونا قارشیلانماش دیرما تحلیلی (contrastive analysis) دئییلیر.

۲- ایکی دیل آراسینداکی فرقلری نظرده توتاراق چتینلیک توره دن و خطالارین ظوهورونا سبب اولان عونصورلر تثبیت ائدیلیپ.

۳- بو خطالاری آرادان آپارماق اوچون تیکرار و تمرینلر وئریلیپ. بئله لیکله اؤیرنجی دیل قارشیشماقلاری و خطالارینا غلبه ائدر و یثنی دیل عادتلرینی کسب ائدر.

توره دیجی دیل نظریه سینه گؤره ایکینجی دیل تعلیمینده ان آز اوچ چئشید دیل خارجی فاکتورلار تأثیر بوراخیر:

- اؤیرنجی نین علاقه سی.

- اؤیرنجی نین ایمکانلاری و مؤوقعی

- اؤیرنجی نین ایستعدادی و اؤیرنمه قابیلیتی

ایکینجی دیلی اؤیرنیرکن ده آنا دیلی کیمی اؤنجه ساده قورولوشلار و محدود سؤزلر اؤیرتمه لی و بونلاری تیکرار ائتمه لی. بو سؤزلر و جومله لر اؤیرنجی نین بوگونکو شرایطینه و فوری علاقه لرینه عاید اولمالی. بو متود اؤیرنجی یه دیل قایدالارینی کشف ائدیپ ذهنینده یئرلشدیرمگه ایمکان حاضیرلار. اؤیرنجی نین مؤوقعی یعنی بو دیلی ایشلتمک ایمکانی بو ایشده چوخ مؤهؤم رول اوینار.

اؤیرنجی نین دیل ایستعدادی آشاغیداکی ساحه لرده اؤزونو گؤستریر.

- سسلری بیر بیریندن فرقلندیرمه و ازبرله مه قابیلیتی.

- سؤزلری ازبرله ییب حافیظه (یادداشت) ده ساخلاماق

- جومله ده سؤزلرین قوامتیک فونکسیونلاری نین تشخیصی.

- دیل ماتریاللاریندان قوامر قایدالارینی کشف ائتمک.

یاش و دیل تعلیمی: بو خصوصدا دبلچیلرین فیکیرلری موختلیف دیر.

بعضی لری بؤیوکلرده دیل اؤیرنمگین اوشاقلارلا موقاییسده داها چتین و یاواش اولدوغونا

اینانیرلار. بعضی مؤئیلر ده بونون عکسینی ایڈیعا ائدیپلر.

اوشاقلار یئرلی لهجه نی تقلید ائتمکده داها باجاریقلیدیر و سؤزلری داها سؤرعتله اؤیرنیرلر. هم

اونلاردا دیل قارشیماسی (تداخل) داها آزدیر ■

قیمتلی عالیمیمیز دوکتور محمدعلی فرزانه

آذربایجان تورکلری آنا دیلینده تحصیلدن، بدیعی ادبیات اوخوماقدان محروم ائدیلیمیشلر. دوغما دیلینده یازیب-اوخویا بیلمه یین آذربایجانلیلارین ائل نغمه لری، آتالار سؤزلری، بایاتیلاری، ناغیلاری، داستانلاری دیلدن - دیله، ائلدن - ائله دولاشمیشدیر. فولکلور نؤمونه لری خالقین روحونا یاخین اولدوغو اوچون آنلاشیملی و همیشه یاشار اولموشدور. خالقین خزینه سی ساییلان فولکلور نؤمونه لرینی ده قۇروماق، یاشاتماق لازیمدیر. گونئی آذربایجاندا فولکلور توپلاییب اونو سیستمه، نیظاما سالان، آراشدیران عالیملر آزدییل. اونلاردان بیرى ده م.ع. فرزانه دیر. محمدعلی فرزانه گونئیده تورکجه نین قراماتیکاسینا و آذربایجان ادبیاتی منبع لرینه دایر کیتابلارین مؤلفی، بو دیلده فولکلور نؤمونه لرینی آردیجیل توپلاییمجیسی و ناشیریدیر. م.ع. فرزانه ۱۹۴۵-جی ایل آذربایجاندا جریان ائدن حرکاتدا ایشتیراک ائتمیش، قلمینی بو یولدا خالقین خیدمتینه یؤنلتمیش، عقیده سینه گؤره شاه رژیمینده دفعه لره محبسده سالینمیشدیر.

● پروانه ممدلی

ایراندا معلوم سببلره گؤره اؤزون بیر مودت

م.ع. فرزانه ۱۹۲۳- جو ایله تبریزده دنیایا گلمیشدیر. آتاسی مشروطه اینستیلابی نین ایشتریاکچیلاریندان ایدی. آتاسی ساوادسیز بیر قالدین اولسا دا گؤزل ائل ادبیاتی بیلجیسی ایدی، ادلی - سانلی آشیقلار یشتیرن قاراداغ ماحالینداندی. ۹ اوشاغین ایلکی اولان فرزانه نین آتاسی نین اونا و قارداشلارینا سؤیله دیکلری، دوشونجه و حافیظه سینده درین ایز قویور. خالق ادبیاتی خزینه سینده حئیرانلیغی و سؤنسوز شوگیسی اونون بۆتون حیاتی نی محض بو ساحه ده یارادیجیلیغا یؤئلدیر.

او، ۱۹۴۲- جی ایله تبریزده پداقوژی اینستیتوتونو بیتیردیکدن سونرا امک فعالیتینه باشلاییر و تبریز کیتابخاناسیندا ایشه گیریر. بیر گون کیتابخانادا تصادوفاً اوزرینده باطیل کیتابلار یازلمیش بیر باغلاما گؤرور. اورادا کی کیتابلاردان بیری، عصریمیزین اوللرینده گیللسلی رفعتین تورکیه ده نشر ائتدیردیگی دهه قورقود اوندا بؤیوک مارق دؤغورور. او ایللرده تورک خالقینین ان بؤیوک آبیده سی اولان دهه قورقود داستانلارینا هم ساوتلرده هم ایراندا قاداغا قویولموشدو. اثرله تانیش اولدوقدان سونرا آوروپا، تورکیه و آذربایجاندا دهه قورقود داستانلاری حاقیندا یازیلانلاری، کیتابلاری

توپلاییر، اونلارین اوزرینده آراشدیرمالار آپاریر. ۱۹۴۵-۴۶- جی ایللرده تبریزده نشر اولونان آذربایجان قزئتینده م.ع. فرزانه طرفیندن توپلانمیش دهه قورقود داستانلاری و بایاتیلارین ایلک اؤرنکلری چاپ ائدیلیر. باشدا م.ع. فرزانه اولماقلا قزئتین امکداشلاری، اوخوجولاری دا فولکلور اؤرنکلری توپلاماغا جلب ائدیر. دیل اؤزللیکلری ساخلانماقلا چاپ اولونان بو اؤرنکلر خالق آراسیندا ماراقلای قارشیلانیر، اونلاری روحاً اؤز سؤیونا کؤکله بیردی.

م.ع. فرزانه فولکلورلا باغلی ۵۰ ایلیک توپلاما و آراشدیرمالاردا دهه قورقود (موقدیمه ایله بیرلیکده)، آذربایجان فولکلور آنتولوژیسی (ایکی جیلده) و باشقا کیتابلارین اوزرینده ایشله ییب چاپا حاضیرلامیشدیر. عالیمین فولکلورلا باغلی یازیلاری بیر نئچه جهتن اؤزونه مخصوص کیفیت کسب ائدیر. بو یازیلاردا درین موشاهیده چیلیک قابیلیتی، میلی بدیعی تفکوره دریندن بلدلیک دؤیولور. بونون نتیجه سینده ده اونون یازیلاریندا علمیلیکله، بدیعیلیک، خاطیره دؤزومو ایله پوبلیسیستیک چالار بیر - بیرینی تاماملاییر.

پهلوی رژیم دؤورونده ایرانین ایکی ان بؤیوک قوموندان بیری اولان تورکلر و اونلارین

گله جگى حاكيم فارس ميلتچيلرينى قورخويا سالىردى و سونونجولار آذربايجان توركلرينه قارشى آچيق هوجوما كئچيردیلر. بونون اوچون خالقين تاريخى كئچميشى و دىلى حاقيندا ايفتيرا و اؤيدورما دؤل، علم و گرچكليكدن اوزاق قالين - قالين كيتابلار يازيردیلر. قئيد اولوندوغو كيمي گونئیده ايلك دفعه آذربايجان توركجهسى نين قراماتيكا سينا عايد كيتاب نشر ائدن فرزانه اولموشدو و او، بو كيتابيني آغير حبس شرايطينده يازميشدى. كيتابين يازيليب چاپ ائديلمهسى توركجه نين قديم و مستقىل بير ديل كيمي مؤوجودلوغونو دانماق ايسته ين فارس شووينيستلرينه تۇتارلى جاواب اولور. نشر اولوناندا سونرا اونون ياييلماسى حاقيندا رآى و شرحلرين مطبوعاتدا ايشيقلانديريلماسينا ايمكان وئريلمه دى و تئزليكله پهلووى رژىمى طرفيندن قاداغان ائديلدى. لاكين بۇتون قاداغالارا باخماياراق اونون سۇراغى آذربايجان، توركيه و آروپايا گئديب چاتدى. آلمان يادا كۇلن اونيورسيته سى نين پروفسورو مشهور شرق شوناس عاليم دۇر فر بوي كيتابلا تانيشليقدان سونرا اونا موئبت رآى وئره رك آلمانجايا چئويوردى. بوگون همين كيتاب كۇلن اونيورسيته سى نين شرق شوناسلىق فاكولته سينده

درس و سايطى كيمي ايشلنير. حجمجه چوخ بۇيوك اولمايان بو ايكي جيلدايك كيتابين ذيرى اونون اؤزوندن سونرا آذربايجان ديلچى ليگينه عايد اونلارلا علمى كيتابين يازيلماسينا اؤرنك اولاييلمه سينده دير.

م.ع. فرزانه وارلىق درگيسينده چاپ ائتديرديگى «آنا ديليميز و ميللى وارليغيميز اوغروندا خاطيره لر» سىلسيله يازيلاريندا او دؤورده توركجه تاماشالارين، كيتاب نشرينين، دىنى آيينلرين ايجراسيندا توركجه نين ايشلنمه مه سى و مکتبلرده توركجه نين قاداغان اولونماسيندان گئنيش بحث ائتميش، بونلارلا ياغلى شاهيدى اولدوغو و ائشيتديگى حاديه لر دن ابيزودلار گتيرميش، باشقا سؤزله دئسك، گونئى آذربايجان ضياليلارى نين ميللى معاريف، علم، مکتب اوغروندا موباريزه لريني عكس ائتديرميشدير.

فرزانه نين ۱۹۶۴- جو ايلده ايشيق اوزو گۇرموش «آذربايجان خالق باياتيلارى» توپلوسو ايرانداكى سونونجو ايتقيلابدان سونرا هر دفعه يشندن ايشلنميش و تكميللشديريلميش شكيله ۸ دفعه چاپدان بوراخيلميش، اؤز تيرازينا گؤره فسولكلور توپلولارى آراسيندا بيرينجى اولموشدور.

م.ع. فرزانه ۱۹۴۶- جی ایلدن باشلا یاراق
 آذربایجان ادبیاتی منبعلرینه موراجیعت ائدیر.
 نیظامی حاقیندا سیلسیله مقاله لر یازیر.
 دؤوروموزون تانینمیش سؤز اوستالاری
 شهریار، سهند، بهرنگی ایله یاخیندان تماسدا
 اولور. بؤیوک شاعیریمیز شهریارین «حیدربابایا
 سلام» منظومه سی نین الیازماسینی اوخودوقدان
 سونرا اثرین بدیعی خصوصیتلری باره ده
 مطبوعاتدا ایلك چیخیش ائدنلردن اولور. سهند
 و صمد بهرنگی ایله اونو تکجه صنعت دئییل،
 دوستلوق تئلری ده باغلامیشدیر. اثرلری نین
 چوخونو فولکلور ماتریاللاری اساسیندا
 یازدیقلاری اوچون بو ایکی یازار همیشه م.ع.
 فرزانه ایله یارادیجیلیق علاقهلری ساخلامیشلار.
 م.ع. فرزانه نین یادداشی گونئی آذربایجان
 فولکلورونو، عومومیتله تاریخی و ادبی
 اؤلایلاری نین جانلی آنسیکلوپدیسیدیر. او،
 موختلیف واختلاردا توپلادیغی نومونه لری و
 آراشدیردیغی یازیلاری «آذربایجان سؤز
 اینجیلری» (اوچ جیلدلیک) کیتابیندا چاپا
 حاضیرلامیشدیر. م.ع. فرزانه ایراندا آذربایجانین
 میلی - معنوی دیرلرینه عاید نشرلر بؤشلوغونو
 دؤلدورماق اوچون ایکی قارداشی ایله برابر
 «فرزانه» نشریاتینی آچیر. بورادا او، پهلوی

رژیمی طرفیندن یاندیریلیمیش، ییغدیریلمیش
 کیتابلارین نوسخهلرینی یثیندن چاپ ائتدیریر.
 بوگونه قدر نشریاتدا ۳۰- دان آرتیق کیتاب ایشیق
 اوزو گؤرמושدور. فداکار عالیمین اؤزونون نئچه
 - نئچه کیتابلاری نین چاپا احتیاجی اولدوغو
 حالدا دیگر مولیفلرین کیتابلاری نین چاپینی اؤن
 پلانا چکمه سی فاکتی اونون خالق قارشیسیندا
 نجیب بیر حرکت نومونه سیدیر. اونون سون ۲۰
 ایللیک یارادیجیلیغی تهراندا دوکتور جواد
 هیئتین باشچیلیغی ایله نشر اولونان وارلیق
 درگیسی ایله باغلیدیر. آذربایجان خالقینین ادبی -
 علمی دیرلرینی سطر - سطر واریشینه
 چاتدیران، سئودیره بیلن بو اونورسال توپلو ۲۳
 ایلدیر کی، ایراندا یاشایان تورکلرین آنا دیلی
 مکتبینه چئوریلیمیشدیر. وارلیقین یارادیجی
 مولیفلریندن بیر اولان فرزانه کلاسیک و
 موعاصیر ادبیاتین، میلی مدنیتین دیگر
 ساحهلری ایله یاناشی فولکلور ماتریاللاری نین
 دا بو درگیده تدقیق و تبلیغینده خصوصی
 خیدمت گؤستیریر. اؤز فولکلور توپلامالاری،
 آراشدیرمالاری، علمی - پوبلیسیستیک
 یازیلاری، ترجمه لری ایله موتمادی چیخیش
 ائدن محمدعلی فرزانه نین وارلیقین حاضیرکی
 عرصه یه گلمه سینده زحمتی آز اولمامیشدیر ■

صفوييلرين حربى تشكىلاتى قورولوشونا داير

شرقين بۇيوك دۇولتلىرىدىن بىرى اولان صفوييلر دۇولتى نىن ايداره اولونماسىندا و اونون قودرتى نىن آرتىرىلماسىندا حربى تشكىلاتىن مۆھۆم رولو اولموشدور. مۆركب قورولوشا ماليك حربى تشكىلاتىن حوقوقى مسأله لرى نىن تنظيملىنمەسى، مادى تاميناتىنى قايدا يا سالماقدا دين خادىملرى نىن، خصوصيله ده اۇردو قاضيسى نىن مۆھۆم خىدمتلىرى اولموشدور.

اوردو قاضيسى

و

اونون مادى تاميناتى^(۱)

صفوييلر ايمپىرياسى نىن آيرى - آيرى اباتلىرىنه، ويلايتلىرىنه و شهرلىرىنه قاضيلر تعيين اولوندوغو كىمى اۇردو يا دا قاضيلر تعيين اولونوردو. اۇردو قاضيسى صفوييلرين حاكىمىتىنه قدر ده مۇوجود اولموشدور. ايسلامىن يايلىدىغى ايلكىن ايسلام دۇولتلىرىنده او چۆملەدن، تئيموريلر، قاراقويونلو و آغقويونلو دۇولتلىرى نىن اوردو سوندا قاضى فعاليت گۇسترمىشدير. اوردو قاضيسى صفوييلرين حاكىمىتى نىن ايلك دۇرلىرىنده پايتختده اۇتورور، ديوانخانادا ديوان بىگى ايله بىرلىكده فعاليت

● ناظم جعفرلى

تارىخ علملىرى نامزدى

۱-مقاله طرفيميزدن قيسادىلميشدير.

گؤستریردی. او، دیوان بیگی نین اوردو مسألهلری اوزره موعاوینی حساب اولونوردو. قایناقلاردا گؤستریلیر کی، قاضی عسگر (عسگر قاضیسی) اوردودا شریعت قانونلاری اساسیندا حوقوقی ایشلر آپاریردی. (۱)

میر علی النبی، شاه طهماسبین حاکیمیتی دؤرونده قزوین دارالسلطنه سینده اوتوروب عسگر قاضیسی وظیفه سیننی ایجرا ائدیردی. گیلان ایالتی فتح ائدیلدیکدن سونرا ایسه همین ویلايته صدر وظیفه سینه تعین اولوندو. او، قانونلاری بیلیمکده اؤز دؤرونون یئنگانه سی اولماقلا هم ده حدیثلری تفسیر ائدیردی. (۲)

اوردونون هر نؤوعونون ترکیبینه اولان اوردو قاضیلری قاضی عسگره تابع ایدی. قاضی عسگر دیوان بیگی نین کئچیردیگی محکمه پروسسینده ایشتیراک ائدیردی. لاکین سونرالار صدرلرین نوفوذونون آرتماسی و اونلارین صدرالخاصه و صدرالممالیک کیمی دیوان بیگی نین موعاوینلری قیسمینده پروسسلرده ایشتیراک ائتمه لری قاضی عسگرلرین سیخیشدیریلماسینا و سونرا اونلارین صلاحیتلری نین الیندن آلتاراق صدرلره وئريلمه سینه سبب اولدو.

عومومیتله اوردو قاضیلری نین ایشی نین ایکی اساس ایستقامتی وار ایدی. قوشونلاری نین تورپاقلار

اله کئچیررکن توتولموش اراضیلرده یاشایان آیری - آیری میلتلره و دینلره منسوب اولان خالقار آراسیندا ایسلام دینینی یایماق و اوردو داخیلینده موباحیثه لی مسألهلره، ایدعالارا شریعت قانونلارینا اویغون باخماق.

عسگرلره وئریلن معاشلارین واختیندا معاش جدولی ایله موعین لشدیریلیمیش میقداردا وئريلمه سینه نظارت صلاحیتلرینی ده اوردو قاضیسی ایجرا ائدیردی.

معاش جدولینه موافیق اولاراق اوردو قاضیسی خصوصی دفترده قئید آپاریردی. اوردو قاضیسی نین خصوصی مؤهر و وار ایدی و مواجیب جدولی موطلق اونون ایمضاسی و مؤهر و ایله تصدیق اولونمالی ایدی.

یشرلی بیگلر بیگی لرین، حاکیملرین، اوردو قاضیسی طرفیندن تصدیق اولونمامیش مواجیب جدوللری اوزره اوردو حیصه لری نین معاشلارینی وئریمک حوقوقی یوخ ایدی.

اوردو قاضیسی حربی حیصه ده باش وئرن قانون پوزونتولارینی اوزه چیخارماق، تدقیقات آپاریب

۱- شکوفه محمودوا. خلاصة التواریخ، آذربایجان

تاریخی نین منبعی کیمی، باکی ۱۹۹۱، ص ۶۰.

۲- اسکندر بیگ ترکمان. تاریخ عالم آرای عباسی، تهران

۱۳۵۰، ص ۱۴۶

حۆكۈم چىخارماق صلاحىيىتىنە دە مالىك ايدى. لاکين بو او حالدا باش وئىرىدى كى، شاه فرمانلا صدر وظیفەسىنى دە اوردو قاضىسىنە حوالە ائتتىن. شاه طرفىندىن اوردو قاضىسىنە بو صلاحىتلىرىن وئىرىلمەسى گۆستىرى كى، اونلار بىر نۇوع اوردودا دىنى محكمە باشچىسى اولماقلا مولكى و جىنايت محكمە صلاحىتلىرىنى دە ايجرا اندىردىلر.

اۆلكەنىن ان يوكسك دىنى روتبەسى اۆلان صدرىن صلاحىتلىرىنىن اوردو قاضىسىنە حوالە ائىدىلمەسى اۆنلار بىن بۆيوك نوفوذ صاحىبلىرى اۆلدوغونو گۆستىرىر. اسكندر منشى اوردو قاضىسىنى "نادىر و يوكسك منصب"^(۱) ادلاندىرىمىشىدىر.

آبرى- آبرى طايغالار آراسىندا موناقىشە ياراندىقدا و اۆنلار شاه علئىهينە چىخىدىقدا واسىطەچى كىمى اوردو قاضىسى گۆندىرلىرىدى^(۲).

اوردو قاضىسىنە آبرى- آبرى صولح موقاويلەسى باغلاناركن موقاويلەنىن تىرتىبىندە و اىمضالانماسىندا اىشتىراك ائتمك و اۆنو اىمضالاماق حوقوق وئىرلىرىدى.

تۇتدوقلارى وظیفە يە گۆره اوردو قاضىسىنە اۆ

دۇور اوچون يوكسك مواجىب وئىرلىرىدى. عادى حالدا همىن مواجىب ۳۰ تومن اۆلدوغو حالدا صدرىن صلاحىتلىرى دە اوردو قاضىسىنە وئىرلىدىكده داها آرتىق مبلغ موغىنلىشىدىرلىرىدى. ۱۵۵۷- جى

اىلدە شاه سلطان محمد شاهعلى اىنجويا ۱۰۰ تومن مواجىب تعىين اندىر و گۆستىرىش وئىرىكى، صدارت پناه گلنە قدر سىورغال، شرعى مسألەلر و وظیفەلر بارەدە حۆكۈم وئىرىب، شاهىن حۆكۈملىرىنە مۇهور وۇرسون و شرعى، وقى مسألەلرى تاخىرە سالمادان حل ائتتىن^(۳).

بئىلەلىكلە اوردو قاضىسى حربى حىصەلردە و عومومىتلە قۇشوندا يىنگانە وظیفەلى دىنى شىخس اىدى كى، شاه طرفىندىن اۆنا گىنىش صلاحىت وئىرىلمىشىدى. مركزى حاكىمىت قاضى عسگرىن و اوردو حىصەلرىندە اۆلان عسگر قاضىلىرىنىن كۆمگى اىلە يئرلردە كى اوردو حىصەلرىندە اۆز نوفوذونون آرتىرلىماسى مقصدى اىلە اىستىفادە اندىردى.

موختلىف قاىناقلاردا و سىندلردە صفوى اوردوسونون ساىىنىن ۱۲۰۰۰۰ اىلە ۱۵۰۰۰۰ آراسىندا اۆلدوغو قئىد اندىلىرىر. بۇ سايدا اوردونون موختلىف نۇوعلو سىلاخلارلا، گىنىملە، آتلا و مواجىبلە تاميناتى كوللى مىقداردا و ساىىط طلب ائتمكلە، همىن و ساىىطىن بۇلوشدورمەسى، واختلى-

۱-تارىخ عالم آراى عباسى، ص ۷۱۶

۲-بئىننە اۆردا، ص ۲۸۳، هم دە باخ. خلاصۃ التواريخ، ص ۸۰۵، ۱۰۴۹.

۳-خلاصۃ التواريخ، ص ۲۲۵، تارىخ عالم آراى عباسى، ص ۲۸۳

واختیندا تعیناتی اوزره صرف اؤلونماسی ایشینی ایجرا ائدن چوخ سایلی ایشچیلره مالیک خصوصی ایداره‌نین اؤلونماسینی طلب ائدی. دیگر طرفدن اوردویا صرف اؤلونان وسایطین دوزگون خرج‌لنمه‌سی اوچون نظارت مکانیزمی نین ده اؤلوماسینی نظرده تۇتوردو.

نیظامی اوردو یارانانا قدر صفوی اوردوسونون قۇرولوشو مورگب اؤلدوغو کیمی، اۇنون مالیه‌لشدیریلمه‌سی ده موختلیف منبع‌لر حسابینا اؤلدوغو اوچون چوخ مورگب بیر سیستمه مالیک ایدی. اوردونون بیر حیصه‌سی شاه خزینه‌سیندن، دیگر حیصه‌سی ایسه ایالت‌لردن گلن گلیرلر حسابینا مالیه‌لشدیریلیدی. ایکینجی حالدا ایالتین بۆتون گلیری ایالت حاکیم‌لری نین الینده جمعلشیر و ایالت حاکیمی بۇ گلیردن آیرمالار شکلینده عۆده‌سینده اۇلان اوردونو مالیه‌لشدیریدی^(۱).

قۇرچولاردان عیبارت قۇشون نۇوعو شاه خزینه‌سیندن آیریلان وسایطله تجهیز اؤلونور وواجیب آیردیلار.

اوردونون مالیه‌لشدیریلمه‌سینده مؤهوم منبع‌لردن بیر قیزیل باش فئودال اعیانلارینا وئرلمیش تیول، سیورغال و اؤلکالار ایدی. همین فۇرمالار دا تورپاق ساحه‌سی آلمیش فئوداللار اوز مالیک اؤلدوقلاری تیول، سیورغال و اؤلکالارا صاحبیلیک موقابیلینده

موعین میقدار اوردو حیصه‌سی ساخلامالی و اۇنون مادی تأمیناتینی حیياتا کئچیرمه‌لی ایدی. تیوللار، سیورغال و اؤلکا صاحبیلری همین تورپاقلارا صاحبیلیگینی رسمیلشدیرن سنده صاحب اؤلدوغو ایلك گوندن نه قدر اوردونون مادی تأمیناتینی حیياتا کئچیره جگینی بیلیر و بیر عۆده‌لیک کیمی بۇنو اوز اوزینه گۇتوروردولر.

مرکزی حاکیمیت طرفیندن موختلیف وظیفه‌لره تعین اؤلونارکن تیول، سیورغال و اؤلکالار آلان اعیانلارین دیگر عۆده‌لیکلری ایله بیرلیکده اوردو ایله باغلی اۇلان عۆده‌لیکلری ده اؤلکه‌نین باش مالیه ایداره‌سی نین موافیق دفترینده قئیده آلینیدی.

عومومیتله صفویلرین خزینه‌سینه داخیل بۆتون گلیرلر مستوفی‌المالک و مستوفی - خاصه طرفیندن قئیده آلینیدی. موافیق اۇلاراق اۇنلارا تابع اۇلان ایکی دفترخانا فعالیت گۇستیردی کی، بۇنلارین دا بیر نچه شۇعه‌لری وار ایدی. اۇنلاردان بیرى تۇوزیمه (بۇلوشدوروجو، بۇلگونو حیياتا کئچیرن - ن.ج.) دفترخاناسی آدلانیدی. دؤولت بۇدجه‌سیندن بۆتون آیرمالار، اۇجومله‌دن اوردویا آیریلان وسایط ده بۇ دفترخانا نین دفترلرینده قئیده آلینیدی.

۱- دکتر غلامرضا وهرام، نظام حکومت ایران در دوران اسلامی، تهران ۱۳۶۸، ص ۲۰۷

تۈۋزىيە دفتىرلىرىدە ھەم دە اۋردونون مواجىبلىرىنى اۋدەمك اوچون حوالەلرلىرىنى متنى و اۋدنىلە جىگى يىر دىققى حاضىرلانير و قنىد اۋلونوردو. حاضىرلانمىش حوالەلر مستوفى الممالكىن و يا باش وزيرىن، چۇخ نادىر حاللاردا ايسە شاھىن مۇھورو ايلە تصدىقلىنىردى. تۈۋزىيە دفتىرخاناسىندان باشقا مركزى مالىە ايدارەسىندە صيرف اۋردو ايلە مشغول اۋلان لشگر نويس دفتىرخاناسى فعالىت گۈستىرىدى. بۇ دفتىرخانانىن دفتىرىندە ھەر شئىدن اۋل شاھدان شىخسأ مواجىب آلان يوكسك روتبەلى اۋردو منصبلىرىنىن، سارايدا شاھا خىدمت ائىدن حربچىلىرىن، اۋردو ايلە بىر باشا علاقەسى اۋلان شىخسلىرىن سىياھىسى قئىدە آلنىردى. بۇندان باشقا ھىمىن دفتىردە اۋردودا خىدمت ائىدن ھەر بىر حربچىنىن روتبەسى، دۇغولدوغو يىر، مسكونلاشدىغى اراضى، قۇللوق ائىدىگى يىر، پىشەسى، تۇتدوغو وظىفە، آلاجاغى مواجىبىن مىقدارى، گوندىلىك اۋدنىشلىر، حوالەلر، اۋنلارنىن اۋدنىش قايىدالارى تام دىقتە، دىر ھەم دىنارىنا قدر قئىدە آلنىردى. لشگر نويس دفتىرخاناسىنىن باشقا بىر دفتىرىندە والىلرىن، والىلردن، بىگلر بىگىلزدن، شاھ فرمانى ايلە يىرلەرە وظىفە يە تىعىن اۋلونوموش شىخسلىردن مواجىب آلانلارنىن و يىرلردە فعالىت گۈستىرىب، اۋلكە بودجەسىندىن مالىەلشدىرىلن

حربچىلىرىن قئىدىياتى آپارىلىردى. بۇ دفتىرە "دفتىرخانەى - سركار" دئىلىردى (۱).

اۋردونون مالىەلشدىرىلمەسىنىن دوزگونلوگونە نظارتى اۋردو قاضىسى حىياتاكنچىرىدى.

بئىلەلىكلە بىرىنجى شاھ عباسىن اىصلاحاتلارنى قدر قۇرچولاردان عىبارت اۋردو حىصەسىنىن (شاھىن شىخسى قواردىياسى، قاراوللارى) مالىە خىرجلىرىنى شاھ اۋزگىلرلىرىندىن اۋدەيىردى.

بىر قابدا اۋلاراق اۋنلارنىن سىلاح، آت و پالتارلا تىجىزاتىنا شاھ نقد پۇل و ئىرمىر، شاھا و ئىرىلن ھىدىلەلرلىن چۇخوسو ناتۇرا (جىنىس ايلە) اۋلدوغوندىن شاھ اۋنلارلا قىمت قۇيدورور، مواجىبلىرىنىن عوضىندە الوئىرىشلى اۋلان نە ايسە قىمتلى بىر شىئى دە اۋرا علاوہ ائىدىردى (۲).

قۇشونون چىرىكلردىن عىبارت سۇوارىلىرىن تىشكىل ائىدىگى دىگر اساس حىصەسىنىن مالىە خىرجلىرى ايسە يىرلردە يىرلى حاكىملر و امىرلر طرفىندىن اۋدنىلىردى.

لاكىن داىىمى نظامى اۋردو يارادىلانلا قدر

۱-انگلىرت كمىفر، در دىبار شاھنشاه ايران، ص ۱۱۰-۱۰۹
۲-وېنىچىتۇ دالساندىرى، باخ سىفرنامە و نىزان در ايران. سىفرنامە دالساندىرى، ص ۲۱۷، ھەم دە باخ اۋقتىنى اۋندى يىف، ۱۶- جى عصر دە آذربايجان صفوى دۇولتى، باكى ئىشرى (روس دىلىندە)، ص ۲۴۶

موحاربه‌لر دؤوروايستيئنا اولونماقلا تۈوزيمه دفتري ايله اۇردويا آيريلميش ماليه وساييطي، خصوصى ايله اۇنون مواجيه و پشكشله (مرسوم) آيريلميش حيصه‌سى ايستر شاه ديوانيندان، استرسه ده يئرلى حاكميلر طرفيندن واختلى-واختيندا اۇذنيلمىدى.

ايكينجى شاه اسماعيل حاكميته كچركن ۱۴ ايل ايدى كى، قۇرچولارا وئريله‌سى مواجيه و پشكشله شاه طهماسب ديوانيندا قالميش و اۇذنيلمه‌ميشدى. ايكينجى شاه اسماعيلين امري ايله ۱۴ ايل گنجيكديريليب وئريله‌ميش مواجيه و مرسولارين چۇخ حيصه‌سى قۇرچولارا اۇذنيلىدى. قاضى احمد مير منشى قىمى يازير كى، حتا چۇخ مشهور اولمايان آدمالار (حربچيلر) بئله ۲۰۰-۱۰۰ تومن آلديلار. نتيجه‌ده بير ايل مودتinde تۈوزيمه دفتري اوزره ۱۰۰۰۰۰ تومن پۇل اۇذنيلىدى^(۱). شاهين بۇ امريندن سۇنرا يئرلى حاكميلر و اميرلر ده اۇذنيلمه‌ميش وساييطي تۈوزيمه دفترخاناسى وساييطي ايله اۇده‌مگه مجبور اولدولار. بۇ خرچلرى اۇده‌مك اوچون بير چۇخ آدى- سانلى اميرلر ۲۰۰۰۰ تومن بۇرج آلديلار^(۲).

اۇردونون قۇرولوشوندا و عوموميتله ماليه‌لشديريلمه‌سينده جيئدى ديشيكليكلر يارادان تدبيرلر حياتا كچيردى.

هر شئيدن اول اۇردونون ماليه تاميناتيندا يئرلى حاكميتلرين و اميرلرين ايشتيراكى دايانديريلدى. ماليه تاميناتى مركزلشديريلميش قايدادا شاها مخصوص خاصه اياالتلردن گلن گليرلر حسابينا اۇذنيلمه‌لى ايدى.

شاهين گۇستريشى ايله اۇنون صلاحيتلى نوماينده‌لرى اۇردونون ماليه تاميناتينى اۇده‌مك اوچون بۇتون فۇرمالاردان اولان وئريگيلرين ميقدارينى هر دىنارينا ۲۵ فاييز آرتيردى. ايلليك وئريگيلردن الدهه انديلن گليرين ياريسى "قۇشون و توفنگچيلره كۇمگه" صرف ائديلمه‌لى ايدى. سيورغال صاحيبيلريندن آينان وئريگيلرين حجميني بير دفعه آرتيريب، اۇنو "قۇرچولارين آت پۇلو" آدلانديرديلار^(۳).

كيفاييت قدر ماليه تاميناتى الدهه انديلديكدن سۇنرا بيرينجى شاه عباس ايستر اۇردونون سيلاح و

۱- خلاصة التواريخ، برلين نوسخه‌سى، ورق ۲۹۴ الف- ۲۹۳

ب

۲- بئنه اۇردا، ورق ۳۰۲ الف

۳- رۇهر بۇرن، نظام ايالت در دوره صفويه، تهران نشرى، ص ۸۹، خلاصة التواريخ، برلين نوسخه‌سى، ورق ۴۰۵ ب

سيورساتلارلا تاميناتيندا، ايسترسه ده اوردويا وئرلن مواجيبيلرين اؤدنيلمه سينده جيڭدى قايدا و ايتتيزام ياراتدى. يارانميش يىنى اوردو قورچولاردان، توفنگچيلردن، غولاملاردان و تويچولاردان عيبارت ايدى.

قورچوباشى ايلده ۱۵۰ تومن، مين باشى ۷۰ تومن، يوزباشى ۳۰ تومن، اؤن باشى ۱۵ تومن مواجيب آيردى. سيرواي سؤواريلر ايسه ۱۵-۹ تومن آيردىلار. بۇندان علاوه هر ايل حربى كئچيد مراسيمي تشكيل اولونور، همين مراسيمده عسگرلره قابيليتلرينه گوره مواجيبلىرىنين اوچده بيرى قدر انعام پشكش وئريليردى^(۱). غولاملارين مواجيبى ۸-۵ تومن ايدى.

اوردونون موختليف نؤوع سيلاحلا تامين انديلمهسى، سؤواريلره وئرلن آت، پالتار شاه خزينه سيندن اؤدنيليردى. هر بير سؤوارييه وئرلن آتسين سؤل بؤدونا داغ (داغلاما) وۇرولوردو. سؤواريلر داغلانميش آتى ساتا بيلمزديلر. آت اؤلدوكده آتين دريسىنين داغلانميش حيصه سيني كسرهرك اؤز كۇمانديرلرينه گؤستمهلى ايدير. بۇ قايدا يارو عايت اولوندوقدا عسگر يىنىدن پۇلسوز آت ايله تامين اولونوردو. اگر عسگر داغلانميش درىنى تقديم انده بيلمهسه، آتى اؤز وسايطى حسابيندا آلماي ايدى^(۲). شاه ايلده خزينه دن ۴۰۰۰۰ سؤوارييه آتلارا

باخماق اوچون جيره آييريردى^(۳). بعضاً اؤزون مودت موچاربه اولمور، سؤواريلر دويوشلره گئتميرديلر. آتلارا آيريلميش جيره نى منيمسه مك اوچون عسگرلر آتلاريني ساتيرديلار و موچاربه باشلايان كيمي اؤز وسايطلرى حسابيندا يىنى آت آيردىلار. بۇنون قارشيسيني آلماق اوچون حربى كئچيد مراسيملىرىنين تشكيلى ياخشى بير واسيطه ايدى. حربى كئچيد مراسيمي واختى آتلارين داغلارى يۇخلانيليردى. عسگرلره وئريلميش قىلنج، اؤخ، كامان و توفنگلرين ده اوزرينه داغ علامتى وۇرولوردو. هر بير حربى كئچيد زامانى باخشى كئچيريلير و عسگرلرين آتلاريني و سيلاحلاريني داغلانميش حيصهسى يۇخلانيليردى. ۱۶۵۴- جو ايلده اپكينجى شاه عباس قزوينده حربى كئچيد مراسيمينده ايشتيراك اندير. سؤواريلرين همين حربى كئچيد مراسيمي ۱۲-۱۰ گون دوام اندير^(۴).

ايستر بيرينجى شاه عباسين حاكمييتينه قدر، ايسترسه ده اونون حاكمييتيندن سونراكى ايللرده اوردونون ايمتيازلى حيصه سيني شاه قواردياسى تشكيل اندير و اونلارين ماليه تاميناتى تاخيره

۱- سفرنامه تاورنيه، تهران نشرى، ص ۵۸۲

۲- يئنه اۇردا ۳- يئنه اۇردا

۴- يئنه اۇردا

سایینمادان اؤده نیلیردی. دیگر طرفدن اونلارین سای
 دا هئنج واخت آزالدیلمیردی. ایصلاحاتدان سونرا
 سارایدا اثشیک آغاسی نین باشچیلیغی ایله
 ۲۰۰۰ صوفی، سارایین داخیلی حیطینی
 موحافیظه ائدن ۴۰۰۰ جزاییر آتان، سارایین
 بیرینجی قاپیسی ایله ایکینجی قاپیسی
 آراسینداکی ساحه‌نی موحافیظه ائدن ۴۰۰۰
 غولام، گیریش قاپیسی قۇرویان ۲۰۰۰
 تۆفنگچی و ۲۰۰۰ یاسا اول گۆزتچیلری
 سارایی موحافیظه ائدیردی کی، بونلارین
 عومومی سای ۱۴۰۰۰ نفره برابر ایدی و شاه
 خزانه سیندن مالیه لشدیریلیردی.

اوردونون مرکز لشدیریلیمیش قایدادا
 مالیه لشدیریلمه‌سی اوردونون ایتتیظامینی و
 دؤیوش قابیلیتینی آرتیرماقلا اونو
 گوجلندیریردی کی، بو دا اوز نؤوبه سینده
 صفوی لرین حربی قودرتینی آرتیرماقلا مرکزی
 حاکیمیتین گوجلنمه‌سینه سبب اولدو.

لاکین، بیرینجی شاه عباسدان سونراکی
 شاهلارین دؤورونده اوردونون
 مالیه لشدیریلمه‌سی قایداسی یئتیدن
 دیشدیریلدی. شاه سلطان حسین یین حاکیمیتی
 دؤورونده شاه، اوردونون ایللیق مواجیبی نین و
 دیگر خرجلری نین حواله لر شکلینده ایالتلردن

اؤده نیلمه‌سی حاقیندا فرمان وئردی. نتیجه‌ده
 اوردو آیلارلا مواجیب آلا بیلیمیر، ایل سونا
 چاتیر، ایکی - اوج ایللیق مواجیب وئریلیردی.
 اعتمادالدوله نین اوردویا مواجیبلری نین
 اؤده نیلمه‌سی نین واجیبلیگی باره‌ده شاه سلطان
 حسین وئردیگی تئووصیه لرین ده بیر اهمیتی
 اولمادی.

قایناقلار:

- ۱- شکوفه محمودوا. «خلاصة التواریخ»
 آذربایجان تاریخی نین منبعی کیمی، باکی
 ۱۹۹۱، ص ۶۰
- ۲- اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای
 عباسی، تهران ۱۳۵۰، ص ۱۴۶
- ۳- قاضی احمد میر منشی قمی.
 خلاصة التواریخ، تهران، ص ۶۲۸.
- ۴- تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۷۱۶
- ۵- دکتر غلامرضا وره‌رام. نظام حکومت
 ایران در دوران اسلامی، تهران ۱۳۶۸، ص ۲۰۷
- ۶- انگلبرت کمفر، در دربار شاهنشاه ایران،
 ص ۱۰۹ - ۱۱۰
- ۷- ر. برن. نظام ایالات در دوره صفویه،
 تهران، ص ۸۹
- ۸- آمار مالی و نظامی ایران در سال ۱۷۱۶
 (۱۱۲۸ قمری) یا تفصیل عساکر فیروزی معاصر
 شاه سلطان حسین صفوی، از میرزا محمد
 حسین مستوفی، به کوشش محمدتقی دانش
 پژوه. فرهنگ ایران زمین، شماره ۲۰، چاپ دوم،
 تهران ۱۳۵۴، ص ۳۹۹ ■

نقد و تکمله‌ای بر کتاب «آذربایجان»

تألیف دکتر تورج اتابکی^(۱)

در مسافرت اخیر آمریکا چاپ دوم انگلیسی کتاب آذربایجان تألیف آقای دکتر تورج اتابکی را که از دوست عزیزم دکتر احمد فروغ به من هدیه شده بود به دقت خواندم. چند سال پیش چاپ اول آن را هم خوانده بودم و اشکالاتی به نظرم رسیده بود که می‌خواستم در ملاقات بامؤلف در میان بگذارم. از قضا چند ماه قبل ایشان را در «سمینار ایران و توران» که از طرف وزارت امور خارجه در تهران برگزار شد دیدم و با او از نزدیک آشنا شدم.

آقای دکتر اتابکی جوان برازنده و خوش برخوردی است که در اولین دیدار و گفتگو علاقه و محبت مخاطب خود را جلب می‌کند. من هم از دیدار ایشان بسیار خوشحال شدم و چون در سمینار مجال گفتگو و بحث نبود تلفن او را گرفتم و گفتم من باید با شما ملاقات کنم و با شما درباره کتابتان (چاپ اول) صحبت کنم چون هم کار بزرگ شما را تأیید می‌کنم و هم نظر تنقیدی نسبت به بعضی مطالب آن دارم. متأسفانه بعد از سمینار او را ندیدم و چون شماره تلفن ایشان را گم کردم نتوانستم تماس

1- Touraj Atabaki. Azerbaijan, ethnicity and struggle for power in Iran. Revised edition in 2000 by: I.B. Tauris publishers. London. New York.

● دکتر جواد هیئت

استاد جراحی

مدیر مجله وارلیق

بگیرم.

موضوع کتاب آذربایجان تشکیل فرقه دموکرات و حکومت خودمختار آن در آذربایجان ایران است. مؤلف می‌گوید چون تابحال هرچه راجع به پیشه‌وری و حکومت یکساله فرقه دموکرات نوشته شده یکطرفه و مغرضانه بوده، من بعد از تحقیق و بررسی مدارک ایرانی و خارجی و ملاقات بعضی از دست‌اندرکاران آن دوران خواستم این واقعه را تا حدود امکان بی‌طرفانه شرح دهم. ضمناً مقدمه‌ای در فصلهای اول و دوم و سوم در مورد اصل و نسب و زبان مردم این دیار و سابقه تاریخی نام آذربایجان و حدود آن برای شناسائی این مرز و بوم و مردم آن برشته تحریر درآوردم.

من چاپ دوم این کتاب را هم به دقت خواندم. مؤلف از عهده شرح واقع‌گرایانه و نسبتاً بی‌طرف وقایع یکساله از تشکیل تا سقوط حکومت دموکرات آذربایجان به خوبی برآمده و مسائل پیچیده آن روز را موشکافانه بررسی و در اختیار خوانندگان قرار داده است که این خود در خور تقدیر و شایسته مقام علمی نویسنده می‌باشد.

اما در مورد دو سه فصل اول یکاش نویسنده محترم از نوشتن آنها صرف‌نظر می‌کرد و مستقیماً وارد مطلب می‌شد. زیرا محتوای فصلهای نخستین بی‌طرفانه و علمی نیست و با طرز نگارش بقیه کتاب هم همخوانی ندارد و از اعتبار

کتاب با ارزش ایشان کاسته است. نویسنده و دوست عزیز و دانشمند من که در کشوری مانند هلند تحصیل کرده و به مقام ارجمند استادی رسیده است به خوبی می‌داند که اغلب نویسندگان ایرانی در قرن بیستم به علت گرفتاری ایدئولوژیک ناسیونالیسم افراطی و فارس‌گرایی هر آنچه درباره تاریخ و فرهنگ و زبان نوشته‌اند به قدری غیر واقعی و تعصب‌آمیز بوده که اعتبار خود را نزد مؤلفین و دانشمندان غرب از دست داده بطوریکه پروفیسور دورفر استاد ایران‌شناسی و ترک‌شناسی آلمان در مقدمه کتاب خلیج (Khalaj Materials) می‌نویسد: (Iranica non leguntura) و می‌افزاید در اروپا نوشته‌های مؤلفین علوم انسانی ایرانی قرن بیستم خوانده نمی‌شود.

این واقعیت تلخ که هر خشک و تر را باهم می‌سوزاند و اعتبار فرهنگ فارسی را بدین پایه فرود آورده، نتیجه همین تعصبات ملی‌گرایی است که خود از فرنگ برای ما به ارمغان آمده است.

متأسفانه در زمان حکومت ۵۷ ساله پهلوی این تعصبات شوونیستی همراه ترک ستیزی و عرب ستیزی به اوج خود رسید و بد آموزیهای آن دوران به شکل فرهنگ درآمد که هنوز هم که ۲۲ سال از سقوط رژیم پهلوی می‌گذرد، نویسندگان و حتی اغلب ادبا و دانشمندان علوم انسانی ما گرفتار آن فرهنگ شوونیستی

می‌باشند.

از دانشمندان نسل جوان به ویژه از کسانی که مثل ایشان سالها در غرب و کشورهای آزاد و پیشرفته تحصیل نموده و مشغول تدریس و تحقیق هستند انتظار این است که با آشنائی به روشهای درست تحقیق و دسترسی به منابع جهانی و امکان نوشتن واقعیت و حفظ بیطرفی علمی بد آموزیهای دوران گذشته را با نوشته و تألیفات خود اصلاح نمایند نه اینکه نوشته‌های مغرضانه غیر علمی گذشته را تکرار کنند.

البته اینکار تلاش و زحمت بسیار می‌طلبد، تلاش خستگی ناپذیر آمیخته با عشق به جستجو و افشای حقیقت که حقیقت از همه چیز بالاتر است حتی از مصلحت!

من ضمن ارادتی که به نویسنده محترم پیدا کرده‌ام به حکم حقیقت جوئی و حقیقت گوئی و وظیفه علمی ناچارم مطالبی در نقد قسمت اول کتاب ایشان بنویسم و نکات تاریک و مبهم آن را روشن سازم امیدوارم از دست دوست و همشهری سالخورده خود نرنجدند و اینها را بدقت بخوانند و مورد توجه قرار دهند شاید در چاپ بعدی به دردشان بخورد و به اعتبار و ارزش اثر ارزشمندان بیفزاید. البته من تصدیق می‌کنم که پیرامون مطالب مربوط به اصل و نسب و تبار (origine) آذربایجانیها و تاریخ شیوع زبان ترکی در این دیار و حدود و ثغور آن هنوز هم بین دانشمندان اتفاق نظر نیست و بهمین دلیل باید

نظریات مختلف مورخین و دانشمندان را مطرح کرد تا خواننده از مقایسه و تقابل آنها حقیقت را دریابد و نویسنده نیز وظیفه بیطرفی علمی خویش را ادا نماید.

اینک انتقادات دوستانه مخلص از فصول اول کتاب:

قبلاً یک نکته را در مورد متن اصلی کتاب یعنی تشکیل فرقه و حکومت دموکرات آذربایجان و سقوط آن باید بعرض برسانم که مؤلف علیرغم تلاشهای مدام برای بدست آوردن اسناد شوروی دو سند محرمانه شوروی را که در سالهای اخیر از آرشیو دولتی جمهوری آذربایجان بدست آمده و آقای پرفسور جمیل حسنلی آنها را در دو جلد کتاب خود بنام «گوئی آذربایجان» آذربایجان جنوبی نقل نموده^(۱) دسترسی نداشته است. اسناد فوق نشان می‌دهد که چگونه استالین برای گرفتن امتیاز نفت شمال و غرب ایران و استخراج آن پیشه‌وری و سرنوشت مردم آذربایجان ایران را بازیچه امیال و هوسهای امپریالیستی خود قرار داده و ابتدا مقدمات تشکیل فرقه دموکرات و سرکار آمدن حکومت پیشه‌وری را فراهم نموده و بعد از امضای قرارداد امتیاز نفت با قوام‌السلطنه پیشه‌وری را وادار به تسلیم و فرار می‌نماید و سبب برادرکشی و کشته شدن هزاران نفر مردم آذربایجان می‌گردد و چند ماه بعد هم پیشه‌وری

۱-گوئی آذربایجان. باکی، دیپلمات نشریاتی ۱۹۹۸.

را با یک حادثه ساختگی تصادف ماشین به دیار
عدم می‌فرستد.
و اما انتقادات:

مؤلف در زیرفصل اورژین آذربایجانها (ص
(۷):

ترک، آذری یا آذربایجانی: وجه تسمیه
آذربایجان را به استناد نوشته کسروی مورخ
ممتاز ایرانی(۹) به آتورپات نسبت داده است،
البته این روایت از استرابون مورخ یونانی
(۱۹-۶۳ م) و طبری است و اگر کسروی در
روایت خود نام آنها را ذکر نکرده باشد امانت
ادبی را رعایت نکرده است.

مؤلف در مورد حدود آذربایجان و اران فقط
اقوال مؤلفینی را ذکر نموده که شمال ارس را اران
نامیده‌اند و از برهان قاطع هم جمله‌ای را نقل
می‌کند که در برابر «ارس»: نام رودی است که بین
آذربایجان و اران می‌گذرد نوشته شده ولی معنی
اران را که در همین کتاب برهان قاطع ذکر شده
است:

اران نام ولایتی است از آذربایجان که گنجه و
بردع از اعمال آنست^(۱) ذکر ننموده است.

همچنین نویسنده از مورخین اسلامی مانند
طبری، بلعمی، یعقوبی، مسعودی، ابن اثیر و
منابع دیگر که اران را قسمتی از آذربایجان
شمالی نامیده‌اند سخنی به میان نیاورده است.

اینجانب در کتاب «تاریخ زبان و لهجه‌های
ترکی» چاپ ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ تهران و همچنین

طی مقالاتی در مجله وارلیق «درباره مقاله
آذربایجان کجاست نوشته جلال متینی»^(۲) و
مقاله «آذربایجان آدی و سرحدلری»^(۳) در
مورد مرزهای آذربایجان و علل اختلاف نظر در
مسورد آنها را شرح داده‌ام. متأسفانه نویسنده
محترم هیچ یک از آنها را مورد توجه قرار نداده و
شاید هم به نظرش نرسیده است. به همین
مناسبت لازم میدانم به طور خلاصه اشاره‌ای به
آنها بنمایم. در تاریخ بلعمی که ۱۰۶۵ سال پیش
توسط ابوعلی محمد بلعمی وزیر سامانیان از
تاریخ طبری ترجمه و اقتباس شده و به اهتمام
آقای دکتر جواد مشکور در سال ۱۳۳۷ در تهران
چاپ شده در مبحث فتح آذربایگان و دربند
خزران چنین آمده است:

در خبر آمده عمر ابن الخطاب نعیم ابن مقرن
را نامه فرستاده بود که سماک ابن حرثبه را به
آذربایگان فرستد و آنجا عصمت ابن فرقد و
عبدالله را فرستاده بود و آتش‌خانه‌های عجم آنجا
بود و عجم آتش را آذر خوانند به زبان پهلوی از
بهر آن آذربایگان خوانند که در اصل آتش را عجم
آنجا بود، پرستیدندی و اول حد از همدان
درگیرند تا به ابهر و زنگان بیرون شوند و آخرش
به دربند خزران و در این میان هر شهری که هست
همه را آذربایگان خوانند و به تازی باب گویند و

۱- برهان قاطع. جلد اول. ص ۹۶

۲- وارلیق. مهر و آبان ۱۳۶۹.

۳- وارلیق. پاییز ۱۳۷۲.

آنهمه راهها را ابواب گویند...

ضمناً اشاره‌ایست صریح در ص ۴۲ همین کتاب دایر به اینکه «این سرزمینها همه بدست ترکان بود».

یعقوبی مورخ قرن نهم میلادی در کتاب البلدان ص ۴۶ حدود آذربایجان را از زنجان تا ورثان و آنسوی ارس و از آن جمله شهرهای بیلقان و بردعه را آذربایجان علیا دانسته است.

مسعودی مورخ اسلامی نیمه نخست قرن چهارم هجری که مورد استناد نویسنده نیز می‌باشد از اران بعنوان شهرهای آذربایجان «الاران من بلاد آذربایجان»^(۱) سخن گفته است.

ابن اثیر مورخ بزرگ اسلامی در کتاب «الکامل» اران را جزوی از آذربایجان شمرده است.^(۲) اصطخری نیز در نقشه آذربایجان تا دریند را نقشه آذربایجان نامیده است.^(۳)

حمدالله مستوفی هم در نزهت‌القلوب (۷۴۰) چنین می‌نویسد:

«آذربایجان: حدودش با ولایات عراق عجم و موغان و گرجستان و ارمنستان پیوسته است.

شهرها: تبریز، اوجان،... گرگر، نخجوان، اجنان، اردوباد و ماکویه»^(۴).

شمس‌الدین سامی که اصلش از آلبانی بوده در ماده نظامی (گنجوری) قاموس‌الاعلام خود که در سال ۱۸۹۸ در استانبول منتشر شده زادگاه شاعر را قصبه گنجه آذربایجان نوشته است.^(۵)

میرزا کاظم بیگ که از استادان ادبیات فارسی،

عربی و ترکی دانشگاه‌های قازان و پترزبورگ بوده در کتاب خود بنام دستور زبان تطبیقی زبانهای ترکی که در ۱۸۴۶ میلادی توسط دانشگاه قازان انتشار یافته زبان ترکی آذربایجانی را به دو لهجه آذربایجانی جنوبی (ایرانی) و شمالی (قفقازی) تقسیم کرده است.^(۶)

همچنین در لغتنامه دهخدا در برابر ماده اران: «اقلیمی است در آذربایجان» نوشته شده است.

آذربایجان در زمان ساسانیان (۶۵۲-۲۲۴ م) آذریاتگان و بعد آذریایگان نامیده شد و حدود شمالی‌اش به علت هجومهای خزران تغییر می‌کرد.

انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م) بعد از تسخیر شیروان و دریند قلاع شیروان و دریند را ساخت و تمام منطقه را با نام آذربایجان اداره می‌کرد.^(۷) در سال ۱۹۲۹ مؤلف روسی بنام ی.آ.

پاخوموف بعد از خواندن سنگ‌نوشته‌های پهلوی دیوار دریند که مربوط به زمان انوشیروان (۵۵۳ م) است مقاله‌ای انتشار داد که طی آن

۱- مروج‌الذهب، مصر ۱۳۰۳. جلد اول، ص ۱۰۰.

۲- الکامل. ترجمه علی هاشمی حائری. ج ۱۶.

۳- اسلام آنسیکلوپدیسی. جلد ۲، ص ۹۴.

۴- نزهت‌القلوب. ص ۸۵ و ۱۰۲.

۵- قاموس‌الاعلام. ج ۶، ص ۴۵۸۹.

۶- آذربایجان در سیر تاریخ ایران. رحیم رئیس‌نیا. بخش اول، ص ۹۴.

۷- پروفیسور زکی ولیدی توغان. اسلام آنسیکلوپدیسی. آذربایجان ماده‌سی. استانبول.

در هر گوشه و منطقه‌ای گویش یا لهجه‌ای متفاوت از گویش و لهجه‌های دیگر رایج بوده بطوریکه مقدسی که مورد استناد نویسنده نیز می‌باشد (اواخر قرن دهم میلادی) می‌نویسد که در اطراف اردبیل در منطقه سبلان مردم به بیش از هفتاد زبان صحبت می‌کنند، همچنین ابن حوقل (مؤلف مورد استناد نویسنده) می‌گوید در دهات این منطقه غیر از زبانهای فارسی و تاتی زبانهای دیگری نیز رایج بوده و اینها زبانهای همدیگر را نمی‌فهمیده‌اند!

زبان آذری یا بقول یاقوت حموی و کسروی نیم زبان آذری که در کتاب «زبان آذری یا زبان باستان آذربایجان» تألیف احمد کسروی چند نمونه از آن آورده شده یکی از گویشهای محلی بوده که بقایای آن هنوز هم در بعضی نقاط آذربایجان باقی است (مانند گویشهای تاتی، هرزنی و آذری مورد ادعای کسروی).

و من در این مورد در مقاله خودم تحت عنوان «نقدی بر کتاب زبان آذری یا زبان باستان آذربایجان»^(۴) توضیحات کافی را در رد آن به

حدود آذربایجان تا در بند ادامه داشته و بازرس و مسئول جمع‌آوری مالیات این منطقه خود را بازرس مالیاتی آذربایجان معرفی نموده است.^(۱) مؤلف رایج شدن زبان ترکی در این منطقه را نتیجه مهاجرت عظیم ترکان به آسیای صغیر در قرن ۱۱ میلادی میدانند و می‌گویند اولین مهاجرت اغوزها به آذربایجان در سال ۱۰۲۹ میلادی اتفاق افتاد بعد به مهاجرت‌های دوران سلجوقی اشاره میکند و می‌گوید زبان ترکی «اغوز» که در تلاقی با زبان محلی آذری (زبان مسردم آذربایجان قبل از آمدن ترکان) و تأثیرپذیری از آن به تدریج جایگزین زبان آذری گردید و زبان حاکم آذربایجان شد...

لازم به یادآوری است که بسیاری از مورخین آذربایجان را موطن قدیم ترکان میدانند.^(۲) آنچه مسلم است مهاجرت ترکان به آذربایجان چه قبل از میلاد (گروه حاکم ساکاها) و چه از سالهای اول بعد از میلاد (بولغارها، هونها، سابیورها، پچهنکها، خزرها، کنگرها، آغاچریها، اون‌اغورها و ساری اغورها) در تواریخ منعکس است. (آباس کاتینا مؤلف ارمنی، موسی خورن و ...). من در تألیفات و مقالات خود در این مورد و همچنین تشکیل زبان ترکی بصورت زبان عمومی مردم در آذربایجان توضیحات مستندی داده‌ام.^(۳)

در ضمن در آذربایجان هرگز زبانی (به معنی واقعی کلمه) بنام زبان آذری وجود نداشته بلکه

۱- همانجا.

۲- زهتابی محمدتقی. ایران تورکلری نین قدیم تاریخی. ۱۳۷۸. توفیق حاجی‌یف. آذربایجان ادبی دلی و تاریخی. باکی. محمود اسماعیلوف و ...

۳- هیئت، دکتر جواد. تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی. ۱۳۶۵ تهران. آذریسایجانین تورکلشمه‌سی و آذری تورکجه‌سی نین تاریخی، وارلیق ۱۳۶۹ تهران.

۴- وارلیق تابستان ۱۳۷۷. تهران.

عنوان زبان مستقل و عمومی آذربایجان داده‌ام. کسروی در صفحه ۱۱ کتاب فوق الذکر از قول یاقوت حموی درباره آذربایجان می‌نویسد: نیم زبانی دارند که آذریه نامیده میشود و کسی جز از خودشان نفهمد (معجم البلدان) بنابراین نیم زبانی در حد لهجه و گویش بوده که برای فارسی زبانان هم قابل فهم نبوده است. با وجود این کسروی بعد از نقل قول یاقوت حموی آذریه یا آذری را شاخه‌ای از زبان فارسی می‌خواند.

کسروی بارها به جای گویش، نیم زبان و زبان به کار میبرد و همه نیم زبانها را که از آمیزش گویشهای بومی و آریائی بوجود آمده‌اند شاخه‌های یک زبان ایران (فارسی) می‌انگارد، در صورتیکه این گویشها آذری، تاتی، هرزنی و ... برای فارسی زبان قابل فهم نیست. بنابراین طبق اصول زبان‌شناسی نمی‌توانند گویش یا لهجه‌ای از آن زبان به حساب آیند. کسروی اغلب اوقات هویت زبان و گویشها را به قول خودش «به اندیشه» در می‌یابد، در صورتیکه در زبان شناسی بررسی و مقایسه متون کافی و تدقیق زبانها از نظر فونتیک (اصوات)، مورفولوژیک (اشکال تصریفی) و لغات و ساخت جمله‌ها (نحو) برای تشخیص هویت زبانها و خویشی آنها با یکدیگر ضروری است.

کسروی وقتی که آذری را یک زبان معرفی می‌کند چند جمله و دو بیتی از گویشهای

مختلف اردبیلی، خلخال و هرزنی ارائه می‌دهد. از نظر زبان‌شناسی زمانی میتوان لهجه‌ای را زبان نامید که دارای ادبیات و گرامر و منطقه کاربرد وسیع بوده باشد. آذری کسروی فاقد ادبیات و گرامر بوده و در هر شهر و منطقه‌ای به گونه‌ای دیگر بوده است، به طوریکه مقدسی مینویسد در اطراف اردبیل ۷۰ زبان صحبت می‌کردند و هیچکدام حرفهای یکدیگر را نمی‌فهمیدند!

هر زبان و حتی لهجه و گویشی معمولاً بین ۴۰ - ۳۰ فونم (صدا) دارد که به صدا دار و بیصدا تقسیم می‌شود. کسروی از تمام فونمها فقط از شش فونم صحبت می‌کند (د، ت، چ، س، ب، پ) که در آذری ایشان به ترتیب به (ر، ز، ج، چ، م، ب) تبدیل می‌شود.

از قواعد دستوری به شرح پنج قاعده بسنده میکند که در تمام موارد با فارسی متفاوت است و در دو مورد (صفت و موصوف و مضاف و مضاف الیه) عین ترکی است (ص ۴۹).

در مورد کلمات فقط ۲۶ واژه ارائه میدهد که از آنها سیزده واژه مخصوص آذری است. بعد چند جمله دوبیتی از آذری اردبیلی معرفی میکند که خودش هم معنی بعضی از آنها را نمیداند بعد نمونه‌هایی از گویش خلخال یا تاتی ارائه میدهد که به اعتراف خودش با گویش طالش می‌یکی است و با آذری اردبیلی متفاوت است. نمونه‌های گویش هرزنی هم با دیگران متفاوت است و در آن کلمات ترکی نیز دیده می‌شود

بقول مؤلف بیشتر به زبان ارمنی نزدیک است. آقای دکتر اتابکی در صفحه ۲۵ کتاب خود می‌نویسد که رسولزاده مؤسس جمهوری آذربایجان (۱۹۱۸) بعد از سقوط حکومتش به وسیله بولشویکها و جستجوی پناهندگی در خارج اعتراف نموده است که انتخاب نام آذربایجان برای جمهوری جدید اشتباه (mistake) بوده است!

نویسنده در این باره فرانس نمی‌دهد و معلوم نیست این جمله مرحوم رسولزاده را در کجا خوانده است، در حالیکه میدانیم رسولزاده تا آخرین روزهای زندگی با عشق آذربایجان زیست و هرچه نوشت به نام آذربایجان نوشت.

مؤلف بعداً ادامه میدهد که او (رسولزاده) در مقاله خود درباره تاریخچه جمهوری کم عمر آذربایجان اعلام میکند که آلبانیا (آذربایجان شوروی سابق) از آذربایجان (آذربایجان ایران) متفاوت است در حالیکه در مرجع مربوطه (۵۹) نام ی. آخچور اوغلو را ذکر می‌نماید. همچنین در نامه رسولزاده به تقی‌زاده که در مجله آینده جلد ۴ شماره‌های ۱ و ۲ سال ۱۹۸۸ چاپ شده می‌گوید که او (رسولزاده) مشتاق است و بعد از این سعی خواهد کرد از رنجش ایرانیها اجتناب کند.

بنده این نامه را خوانده‌ام مرحوم تقی‌زاده هم در مقاله نکرولوژی ایشان نوشته است که موضوع اشاره رسولزاده در رابطه با رنجش

بعضی از ایرانیهای استانبول مربوط به همکاری او با ملی‌گرایان ترک میباشد و ربطی بنام جمهوری آذربایجان ندارد. آقای دکتر اتابکی که از جمهوری آذربایجان دیدن کرده‌اند به خوبی میدانند که مردم آن دیار نام سرزمین خود را آذربایجان میدانند و با این نام بیش از ما بستگی دارند زیرا آنها هویت ملی خود را آذربایجانی میدانند در صورتیکه ما خود را ایرانی و آذربایجانی می‌شماریم. آنها حتی نام زبان خود را که ما ترکی می‌گوییم آذربایجانی می‌نامند.

نویسنده در ص ۲۶ در آخر فصل «آذربایجانی یک ملت در قفقاز و یک گروه قومی (اتنیک) در ایران» می‌نویسد: در زمان رضاشاه وقتیکه یک دولت ملی (nation state) تشکیل شد آذربایجانی به عنوان یک گروه قومی (اتنیک) و همچنین ایرانی به عنوان اعضای ملت پذیرفته شد!

در این مورد هم لازم به تذکر است که در زمان رضاشاه و پسرش قومیت آذربایجانیها (ترک) هم انکار میشد. چه نظریه پردازهای زمان پهلوی و دستگاه حاکمیت با جعل نظریه کودتاه تَبلیغ میکردند که آذربایجانیها در قدیم فارس بوده‌اند و بعد از آمدن مغولها زبان ترکی به آنها تحمیل شده و باید این زبان تحمیلی بیگانه را فراموش کنند! متأسفانه آثار زبانبار فرهنگی و اجتماعی این بدآموزها هنوز هم در بسیاری از تحصیل کرده‌های مسن ما باقی است، همچنانکه

هنوز هم عده‌ای شوونیست و پان‌فارس‌یست به تبلیغات گذشته ادامه می‌دهند.

آقای دکتر اتابکی در مورد اشغال ایران به ویژه آذربایجان در جنگ جهانی اول به وسیله ارتش انگلیس و روس و همچنین آمدن ارتش عثمانی به آذربایجان و تشکیل اتحاد اسلام با دادن رفوانس به تاریخ هجده ساله آذربایجان احمد کسروی (ص ۴۱ و زیرنویس ۶۲) چنین می‌نویسد:

عثمانیها با الهام از احساسات پان‌ترکیسم و پان‌تورانیسم (تشکیل یک وطن برای همه ملل ترک) جبهه جدیدی را در آذربایجان علیه قوای متفقین (Entente forces) باز کردند. در نتیجه این حرکت آذربایجان فوراً به میدان جنگ جهانی اول تبدیل شد. بخشی از استراتژی روسها، انگلیسها و عثمانیها سیاستی را تعقیب می‌کردند که هدفش برافروختن و یا تشدید دشمنی بین اقوام مختلف و گروههای مذهبی در ایالت بود و وعده‌هایی را به اکراد، آسوریها و ارامنه و مسلمانان آذربایجانی داده بودند!

چنین دخالت‌های عوام‌فریبانه سبب برخورد وحشیانه و خون‌ریزی بین اقوام و گردهم‌آئیهای مختلف مذهبی گردید. بعد می‌گوید: «در نتیجه دخالت‌های خارجی آذربایجان تبدیل به سرزمین قطعه قطعه (a divided land) شد و خوانین قبیله‌های مختلف و روسای جمعیتها برای اتحاد امت اسلام تحت لوای «اتحاد اسلام» متحد

شدند. مؤلف در این مورد بر خلاف ادعای خود از نوشته‌های کسروی استفاده نکرده و برعکس وی مردم مسلمان آذربایجان را با آسوریها و ارامنه که با پشتیبانی روسیه، انگلیسها، فرانسویها و آمریکائیها موجب قتل عام بیش از ۱۰۰ هزار نفر شدند در یک ردیف قرار داده و قوای مسلمان عثمانی را که سبب نجات مردم مسلمان بی‌گناه ایران از دست داشناکها و ژنرال آندرانیک شدند، با ارتشهای انگلیس و روس همسان پنداشته است. داستان قتل عام مسلمانان ارومیه، خوی، سلماس و ... بطور خلاصه از این قرار بود:

کسروی در تاریخ هجده ساله آذربایجان از صفحه ۷۱۰ تا آخر ۷۶۴ تحت عنوان «سختی گرفتاریهای ارومی» (رضائیه)، «کشتن سیمیتقو مارشیمون را»، «جنگها با آسوریان و داستان دل‌گداز سلماس»، «درباره آمدن عثمانیان به آذربایجان» و «بازمانده داستان سلماس و ارومی»، «جریان قتل عامهای مسلمانان خوی، سلماس، ارومیه و دهات اطراف آنها بدست آسوریان، ارمنیان و نیروی سه هزار نفری ژنرال آندرانیک» را شرح داده، ضمناً تحریکات روسها، انگلیسها و میسونرهای آمریکائی و فرانسوی و مذاکرات آنها را با سرکردگان ارمنی و آسوری و همچنین کمکهایشان را برای پاک کردن آذربایجان غربی از مسلمانان و تشکیل دولت مستقل مسیحی را مفصلاً توضیح داده است. مثلاً در صفحه ۷۲۳ بعد از شرح تصرف ارومیه

به وسیله مسیحیان میگوید: پتروس به عنوان رئیس امنیه و ابراهیم خان (ارمنیان قاچاق قفقاز) سر شهربانی گردید. از یک سو نشست ۱۶ تنی (مجلس ۱۶ نفری مسیحیان که شهر را اداره میکردند) تفنگ و دیگر افزارها از مردم میگرفت، از یکسو به دستور مستر شت (رئیس مسیونری و معاون کنسول آمریکا) کشته شدگان را از خانه‌ها و کوچه‌ها گردآورده و به خاک می‌سپردند.

در این میان سختی کار نان و گرسنگی و سرمای زمستان نیز در میان می‌بود، بازارها که روسیان آتش زده بودند هنوز ساخته نشده و اکنون کشتارگاه گردیده بود، مسیحیان هر که را در آنجا می‌یافتند می‌کشتند... بعد می‌نویسد به بهانه جمع‌آوری اسلحه به خانه‌ها درمی‌آمدند و هر چه از کاجال و کالای پربها می‌خواستند می‌بردند چه بسا کسانی را می‌کشتند و همین رفتار تا هنگامی که عثمانیان آمدند در میان بود و کسی را ایمنی نبود. در صفحه ۷۲۵ در فصل کشتن سیمیتقو مارشیمون را می‌نویسد: این بود مسیحیان که در این هنگام در ارومی بکار برخاستند و با آن می‌کوشیدند که به پشتیبانی بیگانگان یک نیروی جداگانه‌ای یا بهتر گویم کشوری در برابر دولت ایران پدید آورند چون شماره خود را از آسوری و ارمنی کم می‌دیدند بر آن شدند کردان را نیز همدست گردانند و برای گفتگو در این زمینه سیمیتقو را بهتر می‌دانستند.

با این تصمیم مارشیمون سرکشیش و سردهسته آسوریها با ۱۴۰ نفر سوار مسلح به دیدار اسماعیل آقا سیمیتقو می‌رود و به او چنین می‌گوید: «آنچه از زبان خود سیمیتقو بیرون افتاده آنست که مارشیمون به او گفته: این سرزمین که اکنون کردستان نامیده می‌شود میهن همه ماها بوده ولی جدائی در کیش ما را از هم پراکنده و به این حال انداخته. اکنون می‌باید همدست شویم و این سرزمین را خود بدست گیریم و باهم زندگی کنیم... ما سپاه بسیج کرده‌ایم ولی سوار نمی‌داریم اگر شما با ما باشید چون سوار بسیار میداریم رویم بر سر تبریز و آنجا را هم گیریم». بعد از آنکه خبر قتل مارشیمون به ارومیه رسید مسیحیان با اجازه سرانشان دو-روز قتل‌عام کردند و در این قتل‌عام قریب ده هزار نفر از مسلمانان و کلیمی کشته شد...

در پایین صفحه ۷۲۵ چنین می‌نویسد: نزدیک به دوازده هزار خانوار جیلوها بودند که با مارشیمون از خاک عثمانی آمدند. نزدیک به بیست هزار خانوار ارمنیان و آسوریان خود ارومی و سلماس و سلدوز و آن پیرامونها بودند و به آنها پیوستند.

پنج یا شش هزار تن ارمنی از ایروان، وان و نخجوان گریخته و به ایشان پیوسته بودند.

از اینان بیست هزارتن سپاهیان ورزیده بودند و ۸۰۰ تن سرکردگان روسی و بروستان نرفته و با اینان مانده و با همدستی ۷۲ تن سرکردگان

فرانسه‌ای آنان راه می‌بردند. افزارهایشان ۲۵ توپ و ۱۰۰ شصت تیر بود. نیکیتین کنسول روس، و شت کنسول آمریکا و کوژل رئیس بیمارستان فرانسه‌ای رشته سیاست و راهنمایی را در دست می‌داشتند. از آسوریان پس از کشته شدن مارشیمون آقا پتروس سررشته‌دار کارهای لشکری بود. ملک خوشابه هم از سررشته‌داران بشمار می‌رفت.

در صفحه ۷۵۵ چنین می‌نویسد: بدینسان جنگ می‌رفت تا هنگام پسین ناگهان سپاه عثمانی از سوی سلماس نمایان شدند همینکه رسیدند توپهای خود را بالای کوه کشیده و بیدرنگ به شلیک پرداختند. از این رسیدن اینان مردم خوی شادمان شدند و دلیری هرچه بیشتر نمودند، از آنسو ارمنیان خود را در میان دو آتش یافته و از فیروزی نومید گردیدند و بر آن شدند که جنگ کنان خود را بیرون اندازند. عثمانیان تاختمای سختی می‌بردند و از ایشان بسیار می‌کشتند...

پس از دو سه روز عثمانیان همه مردان ارمنی را که در خوی و آن پیرامونها می‌بودند کشتار کردند و سپاهشان باز سوی ارومی بازگشت.

بعد در صفحه ۷۶۳ چنین می‌گوید: بدینسان آشوب سلماس و ارومی فرونشست و نتیجه‌ای که دکتر شت و همدستان او از افروختن این آتش بردند آن بود که ۱۳۰ هزار بیشتر از مسلمانان و دسته انبوهی از مسیحیان کشته گردیدند و سراسر آن پیرامونها ویرانه شد و سرانجام همه مسیحیان

دربر گردیده از خانه‌های خود به دور افتادند. اینست نتیجه بودن دستهای بیگانه در میان یک توده.

نوشته آقای احمد کاویانپور در تاریخ اورمیه چاپ تهران^(۱) و مقاله پرفسور حسن علی بیگلی^(۲) در مجله Ipek Yolu چاپ باکو هم تقریباً عین نوشته‌های کسروی است قدری خلاصه‌تر و واضح‌تر جریان ماقع از این قرار بوده‌است:

در ژانویه ۱۹۱۸ مسئول رکن دوم ارتش انگلیس بنام قرسی، دکتر کوژول رئیس بیمارستان فرانسی در اورمیه و معاون کنسول و مسئول مسیونر آمریکا ماکداویل و معاون کنسول روس در اورمیه و پ. نیکیتین و رئیس مذهبی آسوریها مارشیمون ضمن گفتگوهائی قرار می‌دهند که نیروهای مسلح شده آسوری - ارمنی با پشتیبانی ارتش باقیمانده تزاری و کمک مالی آمریکا به جنگ با ترکها ادامه دهند و در آذربایجان ایران دولت مسیحی مستقل تشکیل دهند. با صلاحدید انگلیسها قرار شد از اکراد نیز برای این هدف استفاده شود. با این هدف مارشیمون در سوم مارس ۱۹۱۸ به‌مراه ۱۴۰ نفر سوار و چند افسر روسی بدیدار سیمیتقو میرود

۱- کاویانپور، احمد. تاریخ اورمیه.

۲- حسن علی بیگلی، پرفسور (استاد تاریخ و مناسبات بین‌المللی در دانشگاه آذربایجان)، ۳- جو مقاله: جنوبی آذربایجان اراضیسینده سوی قیریمی.

فوق‌الذکر تعیین شود.

- ۳- مسلمانان باید در مدت ۴۸ ساعت خلع سلاح بشوند و اسلحه‌هایشان را تحویل دهند.
- ۴- واحدهای قزاق ایرانی باید تحت فرمان افسران روسی قرار بگیرند.

در این موقع ژنرال آندرانیک ارمنی با قوای خود از رود ارس گذشته و با سه هزار نیروی مسلح به محاصره خوی دست می‌زند و می‌خواهد بعد از قتل عام خوی به طرف ارومیه برود و پس از پیوستن نیروهای مسیحی محل دولت مسیحی را تشکیل و جلوی حمله احتمالی نیروی عثمانی را بگیرد. آندرانیک در مورد عمل کردن نقشه خود و تشکیل ارمنستان بزرگ موافقت فرماندهان روس و انگلیس را هم گرفته بود.

در همین اثنا ارتش عثمانی وارد می‌شود و در خوی و سلماس پس از درگیر شدن با نیروهای آندرانیک و سایر مسیحیان آنها را شکست می‌دهد و آندرانیک با نیرویش مجبور به فرار می‌شود. به این ترتیب چالش برای تشکیل دولت مستقل مسیحی در آذربایجان به قیمت جان در حدود ۱۳۰ هزار نفر تمام می‌شود.

درباره حوادث خونین و عکس‌العملهای بعدی عثمانیها پدر من (مرحوم میرزا علی هیئت، مجتهد) که در آن موقع شاهد و ناظر اوضاع بوده و مورد محبت و اعتماد مردم و

و به او می‌گویند ما نیروهای خود را مسلح و آماده کرده‌ایم عده سواران ما کم است اگر سواران شما هم با ما باشند تبریز را هم می‌گیریم. در این اثنا طبق قرار قبلی مارشیمون و یارانش از طرف سواران مسلح سیمیتقو کشته می‌شوند.

وقتی خبر قتل مارشیمون به سلماس میرسد در ظرف دو روز نزدیک ده هزار مسلمان بی‌سلاح از طرف آسوری و داشناکهای مسلح به قتل میرسند. کلیسای آسوری فتوای قتل عام را صادر میکند و بقول کسروی در ارومیه در حدود ده هزار نفر قتل عام می‌شوند. بنابه نوشته احمد کاوایانپور در خوی و اطراف آن شهر در زد و خورد مسیحیان و مسلمانان در حدود ۱۳۰ هزار نفر (در کل منطقه) کشته میشوند، در این موقع نیروهای مسلح روسیه برای خلع سلاح مسلمانان اعلامیه میدهند.

در این اعلامیه آمده است: چون دولت ایران نتوانسته بی‌طرفی خود را در آذربایجان حفظ کند لذا با قرار متفقین ارتش ملی مسیحی تشکیل می‌شود که جلوی اردوهای خارجی (عثمانی) را بگیرد و اجازه ندهد آنها وارد آذربایجان بشوند... شرایط زیر باید از طرف مسلمانان رعایت شود:

- ۱- مجلسی به ریاست و رهبری استپانیانس با شرکت ۱۶ نفر تشکیل می‌شود.
- ۲- چون در شهر حکومت نظامی اعلان شده لهذا رئیس شهربانی باید از طرف مجلس

محمدحسن میرزا ولیعهد قاجار (و عهده‌دار حکومت آذربایجان) نیز بود و با عثمانیها هم روابط حسنه داشت و به اتفاق آنها جمعیت اتحاد اسلام را تشکیل داده و خود نیز رئیس ایرانی جمعیت بوده (رئیس عثمانی اتحاد اسلام مرحوم یوسف ضیا بیگی^(۱) بوده) چنین روایت می‌کرد:

بعد از کشت و کشتار ارومیه، سلماس، خوی و دهات اطراف آنها به دست آسوریها، دانشکاهای ارامنه و نیروی آندرانیک که همگی از طرف نیروهای روس و انگلیسها و مسیونرهای فرانسوی و آمریکائی حمایت می‌شدند ارتش عثمانی فرا رسید و در اثر حمله آنها نیروهای مسیحی شکست خوردند و اکثریتشان موفق به فرار شدند. قشون عثمانی بقیه آسوریها و ارمنیها را محاصره کرد و علی احسان پاشا فرمانده کل نیروهای عثمانی با من ملاقات نمود و گفت ما میخواهیم شهرهای شما را از وجود این عناصر مخرب که همیشه مزاحم و دشمن شما بوده‌اند پاک کنیم فقط می‌خواهیم موافقت شما را به عنوان رئیس اتحاد اسلام و همچنین اجازه ولیعهد را بگیریم. گفتم این کار را نکنید چون این کار بر خلاف اصول اسلامی و انسانی است و برای ما ایرانیها و شما سبب بدنامی در تاریخ خواهد شد. گفت شما با ولیعهد صحبت کنید و ببینید نظر ایشان چیست شاید ایشان نظر موافق داشته باشند. من رفتم پیش ولیعهد و نظر علی احسان پاشا را به عرض رساندم و نظر خودم را هم گفتم ولیعهد هم بطور قاطع مخالفت کرد و گفت بگوئید مبدا این کار را بکنند برای ما ایرانیها

سبب بدنامی در تاریخ خواهد شد. من برگشتم و نظر ولیعهد را هم به پاشا ابلاغ کردم. علی احسان پاشا ناراحت شد و گفت من می‌خواستم وبال این کار را گردن بگیرم و اهالی آذربایجان را برای همیشه از شر این عناصر خبیث راحت کنم ولی افسوس که خودتان نخواستید.

با این ترتیب ملاحظه می‌فرمائید چه کسانی بلوای مسلمان کشی را در شهرهای خوی، سلماس و ارومیه بپا کردند و چه خیالات شومی یعنی تشکیل دولت مستقل مسیحی و ارمنستان بزرگ را در آذربایجان ایران در سر می‌پروراندند و نقش ارتش مسلمان عثمانی هم در این گیر و دار نه پان ترکیسم و نه ایجاد اختلاف و درگیری بین گروههای اتنیک و مذهبی، بلکه نجات مردم مسلمان بی‌گناه این خطه بوده است. در خاتمه ضمن تقدیر از زحمات آقای دکتر اتابکی برای نوشتن کتاب ارزشمند «آذربایجان» امیدوارم از تذکرات دوستانه اینجانب نرنجند و یادداشتهای مرا به عنوان تکمله‌ای بر اطلاعات داده شده در کتاب خود تلقی نمایند ■

۱- یوسف ضیا سرهنگ ارتش عثمانی اهل آذربایجان شمالی و برادر عبدالله شایق معلم مشهور دانشگاه باکو بود و بعد از تشکیل دولت شوروی در آذربایجان از طرف دکتر نریمان نریمانوف شخص اول آذربایجان شوروی برای همکاری دعوت و چند ماه در نخبوان خدمت کرد.

م.ا. رسولزاده

ومدنىت

● كۆچۈن: ح.م. ساوالان

اۈگۈن موعاصىر دونىانىن قىبول و تىلىغ ائىتىدىكى آوروپا مىدىتىنىن، دىموكراتىك آزادلىقلارنىن اساس مۇدعالارنى، پرىنسىپلرنى بىسىط فورمادا اولسا بىلە، بىلنىندە كۆزىرە - كۆزىرە مۇرگب و ضىدىتلى ۲۰ - جى يوز اىللىگە قىدم باسمىش آذرباىجان مىدىتى اۈزونون قاىنار، جوشقون و حل ائىدىجى مرىلهسىنى ياشاماقدا اىدى. بو مرىلهنىن آپارىجى و اىستقامت وئرىجى اساس قوۋەلرى اىسە باكى مۇحىطىندە فعالىت كۇستىردى. صنایع ساحەلرىندە، نفت معدنلرىندە چالىشان قەلەلرىن بۇيوك بىر قىسمى اىلە اورتا مەكتىلردە تحصىل آلان كىنجلىگىن اكثىرىنىن آذرباىجان توركلرىنىن تشكىل ائىتمەسى سىبىندىن باكىدا فعالىت كۇستىرنىن عومومى اىنقىلاب و موخالىفت جىريانىلارى اىلە ياناشى، مۇستقىل يىرلى و مىلى قىروپلار، تشكىلاتلار دا وار اىدى. بىلە بىر اىجتىماعى - سىياسى مۇحىطدە حىياتا آتىلان محمد امىن رسولزاده ۱۹۰۳ - جو اىلدە «كىنج اىنقىلابچىلار» درىگىنى يازادىر. مدنى - معارىف مقصدلرىنىن حىياتا كىچىرىلمەسىنە جەد كۇستىرنىن بو اىلك كىچىرلى تشكىلاتى مىلى حىسىلرىن اوسادىلەماسىنا، آنا دىلىنىن و آذرباىجان مۇلىقلرىنىن ائىرلرىنىن اۈىرەنىلمەسىنە، اونلارنىن كىنج ضىالىلار و قەلەلر

● مۇبارىز سۇلئىمانلى

آراسیندا گئیش تبلیغینه چالیشیردی. (۱)

بو دؤورده تیغیلینده محمد آقا شاهتاختینسکی رداکتورلوغو ایله نشره باشلایان «شرق روس» قزتی ادبی و ایجتیماعی حیاتدا مؤثبت بیر حادیشه کیمی قیمتلندیریلیر. ج.م. قولیزاده، م.ع. صابیر، م.س. اوردوبادی، ع.نظمی و دیگر گؤرکملی شاعیر و یازیچیلارین چیشیش ائتدیکلری بو مطبوعات اورقانی م.ا. رسولزاده نین گله جک حیات یولونون مؤعینلشمه سینه، یارادیجیلیق فعالیتی نین روحلاندیرلماسینا اؤنملی و مؤهؤم تأثیر گؤستریمیشدیر. (۲)

بئله لیکله، موسقتیل آذربایجان خالاق جوهوریتی نین یارادیجیلیغیندان بیر، گؤرکملی عالیم، پولیسسیست و مدنیت شوناس م.ا. رسولزاده سونراکی بؤتون حیاتینی حصر ائتدیگی میلی مۆباریزه مئیدانینا آتیلیر. اونون «شرق روس» قزتینده درج اولونموش ایلك مقاله سی ده میلی حیسله له آلولانماغا باشلایان یانار بیر قلبین ایتلگ قتیغیلجیملاری ایدی. تصادوفی دئییل کی، بو مقاله محض آنا دیلی نین تبلیغینه حصر اولونموشدور. (۳)

م.ا. رسولزاده میلتیمیزین دیل، علم، تحصیل و ائله جه ده مدنیتی نین دیگر ساحه لرینده مؤوجود اولان بیر سیرا پروبلملرینی محض بو قزتین کؤمگی ایله اوخوجولارا چاتدیریب. حیاتی نین سونونا قدر داوام ائتدیردیگی

موجادیله لرینی باشلانغیجی و چیشیش نوقطه سی ده ائله بو قزته کی یازیلاریدیر.

م.ا. رسولزاده ضدیتلی و مۆرگب بیر دؤورده موباریزه یه باشلامیشدی. داها دوغروسو م.ا. رسولزاده کیمی ششخصیتلرین یتیشمه سی ایجتیماعی - تاریخی، مدنی حادیشه لرین گئدیشی ایله شرطله نیر، خالقین میلی وارلیخی قوروما کیمی طبیعی حیسله لرین گرگین لشمه سیندن، جوشماسیندان دوغوردو.

م.ا. رسولزاده نین یارادیجیلیغی نین ایلك دؤرلری نظردن کئچیریلرکن، اونون یازیلاری نین صیرف معاریفچیلیک کاراکتری آشکار دؤیولور. ۲۰- جی عصرین دیگر معاریفچی - دموکراتلاری کیمی م.ا. رسولزاده ده ایجتیماعی بلالارین کؤکونو جهالتده، نادانلیقدا، علمسیزلیکده گؤرور، معاریفه، علمه خالقی موباریزه یه حاضیرلایان بیر واسیطه کیمی باخیردی.

۱- م.ا. رسولزاده. ایستالینله ایختیلال خاطیره لری. باکی ۱۹۹۱ ص ۱۳-۱۴

الیاس افندی پئف. بیر کره یوکسلن بایراق بیر داها ائتمز. «ادبیات قزتی» ۴ فورال ۱۹۹۹

۲- م.ا. رسولزاده. قافقازیا تورکلری. ایستانبول ۱۹۹۳ ص ۳۲-۳۳

ن. آخوندوف. آذربایجاندا دؤری مطبوعات (۱۹۲۰-۱۸۳۲) باکی ۱۹۶۵ ص ۱۱-۱۰

۳- م.ا. رسولزاده. ایلك مقاله. «آذربایجان» ۱۹۵۴ سای ۱۱-۱۰ (۲۲-۲۳)

ایستیقلال مفکوره سی هله تام فورمولاشمامیش گنج م.ا. رسولزاده ینگانه چیخیش یولونو خالقین معاریفلندیریلمه سینده، مدنیلشدیریلمه سینده گوروردو.^(۱)

جمعیتین عومومی منافعی، خالقین ایستک و آرزولاری، چاریزمین میلی واریلیغی اؤنوتدورما سیاستی م.ا. رسولزاده نین گله جک حیات یولونو مؤعینلشدیرن ایلکین عامللردیر. او، محض بئله بیر شرایط داخیلینده چاریزمین میلی دیلی تعقیب ائتدیگی، میلی مکتبلی شیدتلی تضحیق آلتیندا ساخلادیغی، میلی نشری و مطبوعاتی یولوندان دؤنדרمه، میلی ضیالیلاری حبسخانالارا آتما و سیبیره سؤزگون ائتمه، هر طرفده روس مکتبلی آچما، روس دیلینی و کولتورونو یایما صورتیله گئچکلشدیرمگه چالیشدیغی سیاستی نین کسکینلشدیگی بیر شرایطده میلی حرکاتا قوشولور و تئزلیکله بو حرکاتین ایدئولوقو سویه سینه یوکسلیر. بلکه ائله بو سیدندیر کی، م.ا. رسولزاده یارادیسجیلیغیندا چاریزمین آذربایجان تورکلوگونون معنویاتینا ووردوغو آغیر ضربه لر اطرافلی تدقیق اولونموشدور. قطعیتله دئییه بیلر کی، ایستر چار دؤورونده، ایسترسه ده ساوت دؤورونده ایمپریانین روسلاشدیرما سیاستی ایله باغلی مسأله لر قدر م.ا. رسولزاده نی مشغول ائدن ایکینجی مؤوضوع اولمامیشدیر. ایستیقلال مفکوره سی ده محض

بو سیاستین دؤغوردوغو آغیر نتیجه لرین سؤنوجو اولاراق فورمالاشمیشدیر. او، روسلاشدیریلمانین نتیجه لریندن بحث ائده رک یازیر کی، چاریزم بو مقصدینه تام موفق اولماسا دا، هر حالدا روس کولتورونون و بیلاواسیطه روس ادبیاتی نین تأثیر ی بؤیوک اولموشدور. رسمی دیلین روسجا اولماسی دا، بو موفقیتین پایینی آرتیرمیشدیر. نتیجه ده میلی عایيله تربیه سی و دؤلایسی ایله میلی شو عورو ضعیف اولان بیر سیرا تورک ضیالیلاری گئت - گئده اؤز خالقیندان، آنا دیلیندن و اؤز میلی کولتوروندن اؤزاقلاشاراق روس سیاستی نین قوربان ی اولموشدور. بونلار آراسیندا روس دیلینی تورک دیلیندن اؤستون توتان، روس کولتورونه حشیران اولان ضیالیلاریمیز دا آز اولمامیشدیر^(۲). بونلار باخما یاراق ۲۰- جی عصرین آستاناسیندا، خصوصیله ۱- جی روس اینقیلابی عرفه سینده و ائله جه ده سونراکی اؤن ایل عرضینده آذربایجاندا میلی آزادلیق حرکاتی، چاریزم اسارتیندن، روسلاشدیرما سیاستیندن خیلاص اولماق اوغروندا موباریزه گئیشلنمکده ایدی. چاریزمین حؤکمرانلیق سیاستی و میلی

۱- م.ا. رسولزاده. اثرلری. ۱- جی جیلد (۱۹۰۹-۱۹۰۳). باکی ۱۹۹۲ توپلانی، ترتیب و ترانسلیتراسیا ائده نی پروف سورش - حسینوف.

۲- م.ا. رسولزاده. میلی واریلیغی قوروما. «آذربایجان» (آنکارا) سای ۳، حزیران ۱۹۵۳.

آزلیقلارین حوقوقلارینین پوزولماسی میلی مسألەنی جمعیتین ایجتیماعی، سیاسی و مدنی حیاتینین باشلیجا مسألەسینه چئوردی. م.ا. رسولزادهنین بو دؤور یارادیجیلیغیندا همین مسألەلرله باغلی یازیلاری ایجتیماعی، سیاسی، مدنی پروسسه موناسیبتی اوبیئکتیولیگی و کسینلیگی ایله سئچیلیر. بو یازیلاردان میلی حرکاتین جانلانتماسی و فورمالاشماسی دؤورونده ضیالیلار آراسیندا مؤوجود اولان فیکیر موختلیقلیگی شراییطینده م.ا. رسولزادهنین مؤوقعی و یثری آیدین گؤرونور. بئله کی، م.ا. رسولزاده، ا. آقایشف، س.م. افندی، یثف، ای. آشوربگوف، م. حاجینسکی عقیده لی آذربایجانلی ضیالیلاری ماراقلاندیران اساس مسألە خالقین میلی اسارتدن خیلاصی و اونا آزادلیق گتیرمکدی.

۱۹۰۵- جی ایل اینقیلابی ایله الدهه ائدیلمن نیسیبى آزادلیقلار سایه سینده روسیه نین هر یثرینده اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا میلی و سوسیال فیکیرلر یئتیشمکده، اینکیشاف ائتمکده ایدی. چارلیغین خالقارلار آراسینداکی معنوی نوفوذو سارسلمیش، ضیالیلاردا تدریجاً جوهوریت فیکری، ایستیفلال مفکوره سی نین روشتملری یارانیردی. خالقین آزادلیغی نین علم و معاریف سایه سینده مؤکونلوگو فیکری او دؤور معاریفچی ضیالیلارین گلدیکلری اورتاق نتیجه ایدی. م.ا. رسولزاده بو ایدیالارین تبلیغی

ساحه سینده اون جرگه ده گئندن ضیالیلار قروپونا داخیل ایدی.

چار رژیم نین خالقارلار اؤز رینده کی دؤزولمز حاکیمیتیندن دوغان ۱۹۰۵- جی ایل اینقیلابی تورک خالقارلاری اوچون خصوصی اهمیت کسب ائتمیشدیر. چونکی روس ایستیدادی نین مؤسلمان و تورک خالقارلاری اوچون نظرده توتولموش سیاستی آمانسیزلیقلا حیاتا کئچیریلیردی. اودور کی، بو تاریخدن اعتباراً نسبتاً گئیش بیر نفس آلماق ایمکانی قازانان آذربایجان تورکلری شعر و ادبیات، تئاتر و موسیقی، مطبوعات و معاریف ساحه سینده اولدوغو کیمی، ایجتیماعی و سیاسی مفکوره و تشکولر اعتباریله ده بؤیوک آدیملار آتماقدا ایدی. (۱)

همین دؤورون مدنی مؤحیطینده ضیالیلار آراسیندا اساساً هم رأیلیک موجود اولسا دا مؤعین مسألەلرده او جومله دن ادبیات و دیل پروبلملری ایله باغلی فیکیر آیریلیقلاری دا یوخ دئییلدی. م.ا. رسولزاده هم بو مسألە ایله باغلی، هم ده دموکراتیک ضیالیلارلا میلی بورژوازی آراسیندا هم رأیلیک یارادیلماسی اوغروندا گئیش فعالیت گؤستریمیشدیر. او دؤورده عقیده سیندن، مسلکیندن آسیلی اولاراق آرالارینداکی فیکیر آیریلیقلاری طبیعی بیر حال

۱- م.ا. رسولزاده. قافقازیا تورکلری. ایستانبول ۱۹۹۳، ص ۳۳.

ساييلا بيلن ضيالييلار ايچريسينده ايجتيماعى، سياسى و مدنى پروسسلره واختيندا دوزگون قيمت وئره بيلمك باجاريفينا، توركچولوك، اسلامچيلىق و آذربايجانچيلىق ايديلارين باغليلىقى، هم ده بو ايديالارين وحدتده درك ائديلمهسى باخيميندان م.ا. رسولزاده ايله موقاييسه يه گلهچك ايکينجى بير شخصيت اولمايئشيدير.

م.ا. رسولزاده نين ۱۹۰۹ - ۱۹۰۳ - جو ايللر عرضينده يازميش اولدوغو تنقيدى مقاله لرينده بير طرفدن خالقين نادان، جاهيل طبقهسى تنقيد آتئينه توتولوردوسا، ديگر طرفدن ده چاريزمين سياستى ايفشا اولونوردو^(۱). اونون بو سئاحهدهكى فعاليتى همين دؤورون «شرق روس»، «هيئت»، «ايرشاد»، «تکامل»، «يولداش»، «ترقى» و ديگر مطبوعات اورقانلارى نين صحيفه لريندهكى يازيلاريندان، صدرليک ائتديگى «نيجات» و علاقه دار اولدوغو «سعادت»، «صفا»، «نشر - معارف» جمعيتلريندهكى خدمت لريندن ده معلوم اولور. اونون آذربايجان مدنيتى نين، او جومله دن تئاترى نين اينكشافينا چاليشماسى، بو تون واسيطه لرله درام اثرلرى نين يارانماسينا رؤيسور ياراديجيلىغينا، آكتور ايفاعچيلىغينا تکان وئرمهسى، تئاتر خاديملىرى نين تضييق و تعقيب لردن قۇرونماسى ايله باغلى همين دؤورون منبع لرينده بير چوخ فاکتلا را راست گلي تير.

همين دؤورون مدنى ترقيسينى شرطلنديرن ان اهميتلى و اؤنملى عاميللر مؤترقى فيكىرلى، ميلى روحلو ضيالييلارين محصولدار فعاليتى، وطن پرور آذربايجان زنگينلىرى نين مادى يارديمي و ۱۹۰۵ - جى ايل اينقىلابى نين دوغوردوغو نيسى آزادليقلاردان عيبارت ايدى. مدنيتيميزين بئله بير اينكىشاف خطينى ايدئولوژى يۇنوندن تحليله چکن م.ا. رسولزاده يازيركى، ادبيات، موسيقى، مطبوعات و عوموم خالق تعليم - تربيهسى ساحه سيندهكى ايره ليله ييشلر آرتيق ميلى حرکات مجراسينا يۇنلمکده ايدى.

گئئندىکجه جمعيتده نوفوذ صاحيبى اولان و خالقين نظر - ديقتينى اؤزلرينه جلب ائدن مؤترقى ضيالييلار، دوشونجه صاحيلىرى و ميلى حرکاتا باشچيلىق ائده بيله چک سياسى خادimler يئنيدن مؤحکملمکده اولان چاريزم ايرتيجاسى نؤماينده لرى نين ده گؤزوندن يايينميرديلار. ائله بو سببدن ده بير چوخ ضيالييلاريميز دوغما يوردلاريني ترک ائتمک مجبوريتينده قالميشديلار. م.ا. رسولزاده ده حياتى نين ضيديتلى صحيفه لريني تشکيل ائدن بو دؤورده ايرانا موهاجيرت ائدير. اونون اولکهدن چيخماسى و محض بو قونشو دؤولته پناه آپارماسى بير نئچه سببله ايضاح اولونور: اولاً

۱ - م.ا. رسولزاده. اثرلرى، ۱ - جى جيلد (۱۹۰۳-۱۹۰۹)، باکى ۱۹۹۲.

چار اصول ایداره‌سی طرفیندن تعقیبلره معروض قالماسی و حبس اولونما تهلوکه‌سی، سیاسی عقیده‌سینده اینقلاب طرفدارلاری ایله اولان فیکیر آیریلیغی و سوسیال دموکراتلارا، خصوصیله بولشویکلرین میلی مسأله‌یه موناسیبتلرینه اولان ایسنامی‌نین تامامیله ایتمه‌سی، جنوبی آذربایجاندا گئنیشله‌نن عموم خالق حرکاتیندا یاخیندان ایشتیراک ائتمک ماراغی و ایستگی.

باکیدا چاریزمه قارشی ایقتیلابی موبارزه تجروبه‌سی کئچمیش، میلی مفکوره و دنیا گؤروشو آرتیق فورمالاشمیش م.ا. رسولزاده جنوبداکی قارداشلاری‌نین استبداد رژیمینه قارشی گئنیشلنمکده اولان آزادلیق حرکاتی‌نین ایشترکچسی اولماق آرزوسوندا ایدی. اودور کی، ۱۹۰۹- جو ایلین مارت آییندا امکداشلیق ائتدیگی «ترقی» قزتی‌نین خصوصی موخبیری صیفتی ایله ایرانا یۆللانیر. بشش آیدان آرتیق بیر موخبیر کیمی حادیشه‌لرین جریان ائتدیگی ایالتلری دولاشیر. تبریزده خالقیمیزین میلی قهرمانی ستارخانلا و اونون سیلاحداشی باقرخانلا گؤروشور. جنوبی آذربایجانین شهر و کندلرینی گزیر، دوغما خالقی‌نین آجیناجاقلی وضعیتی‌نین موشاهده ائدیر کی، بو دا سونرالار اونون ادبی یارادیجیلیغیندا اؤز عکسینی تاپیر.

م.ا. رسولزاده ایقتیلابی فعالیتینی بورادا داوام ائتدیریر و قیسا مؤدت عرضینده مشروطه

حرکاتی‌نین رهبرلری ایچریسینده حؤرمت و نوفوذ صاحیبی اولور.

«ترقی» قزتینده درج ائتدیردیگی «ایران مکتوبلاری»‌ندا بو سیاحت و مؤلفین حادیشه‌لره موناسیبتی اؤز دولغون عکسینی تاپمیشدیر.

سیاسی موبارزه‌سی ایله پارالل اولاراق م.ا. رسولزاده ایراندا ادبی - مدنی فعالیتینی ده داوام ائتدیرمیش، فولکلور شوناسلیق ساحه‌سینده تدقیقاتلار آپارمیش، بدیمی پوبلیسیستیک یازیلاریندا یثری گلدیکجه خالق ادبیاتی نسومونه‌لرینه استیناد ائتمیشدیر. جنوبی آذربایجان تورکلری‌نین حیاتی، گؤذرانی، اجتماعی - سیاسی فعالیتی ایله یاخیندان تانیش اولماق ایمکانی قازانمیش م.ا. رسولزاده بو مؤوضوعا حصر ائدلمیش، جمعی ۴۳ پوبلیسیستیک مقاله‌دن عیبارت اولان یازیلارینی «ایران مکتوبلاری» روبریکاسی ایله «ترقی» قزتینده درج ائتدیرمیشدیر^(۱). بو یازیلار هم او دؤور اوچون ایرانین اجتماعی - سیاسی مؤحیطینی، هم ده م.ا. رسولزاده‌نین ۱۹۱۱ - ۱۹۰۹- جی ایللر فعالیتینی تدقیق ائتمک باخیمیندا دا قیمتلی بیر منبعدیر.

م.ا. رسولزاده‌نین سیاسی و مدنی فعالیتی بیر - بیرله او درجه‌ده باغلی اولموشدور کی، اونون حیاتدا صیرف سیاسی روحلو یازیلاری بئله

۱- م.ا. رسولزاده، اثرلری، ۲- جی جیلد، باکی ۱۹۹۲، ص ۴۴۱-۲۹۳.

آذربایجان میلی مدنی نین درین کؤکلریندن، خالق ادبیاتی نین ایدیا- ایستتیک روحوندان قیدالانمیش، بهره لنمیشدیر. اونون چار سیاستینی، شاه رژیم نین غدارلیغینی ایفشا ائدن، مشروطه اینقیلابی ستارخانین باشچیلیغی ایله عموم خالق حرکاتی و جنوبی آذربایجانلا باغلی یازیلاری بو باخیمدان داها سجهوی کاراکتر داشی بیر. بئله کی، مؤختلیف مؤوضوعلارا حصر اولونماسینا باخمایاراق، بو یازیلارین روحو، مایاسی بیر منبعدن دوغموش، بیر مقصددن یوغرولموشدور. بو منبع وطن پرورلیک، آزادلیق، اینسانلیق حیسلری ایله چیرپینان بیر اورک، ایستقلال دوشونجه لرینه قاپلمیش ذکا صاحبی م.ا. رسولزاده ایدیلاری نین ماهیتیندن دوغوردو.

دیقتی جلب ائدن حادثه لردن بیری ده م.ا. رسولزاده نین رداکتورلوغو ایله ۱۹۰۹- جو ایل آتوقوستون ۲۳- ده تهراند «ایران نو» قزتی نین ایلک سایینی چاپدان چیخماسیدیر. ۱۹۱۱- ۱۹۰۹- جی ایللر عرضینده قزت صحیفه لرینده رداکتورون ایضالی و امضاسیز ۱۰۰- دن آرتیق یازسی درج اولونموشدور. بونولا دا «مؤدرن آوروپا قزت فورماسینی ایلک دفعه ایرانا گتیرن»^(۱) م.ا. رسولزاده نین آدی ایران مطبوعاتچیلیق تاریخینه قیزیل حرفلره یازیلیمیشدیر.

م.ا. رسولزاده چوخ شاخه لی یارادیجیلیغی

ایله زنگین اولان ایکی ایلیک ایران دؤورو فعالیتیندن سونرا ایستانبول موهاجیرت ائتمک مجبوریتینده قالیر. بونولا دا موختلیف شرطلر داخلینده، لاکین عینی سببلر اوزوندن یارانان باکی - تهران - ایستانبول مسیری نین نؤوبتی دایاناجاغیندا قرار توتان ایستقلال مؤجاهیدی نین حیات یولوندا یثنی مرحله باشلانیر.

شرقین حوریت و دموکراسی، آزادلیق و ایستقلال ایدیلاری ایله آلولانان اوچ مؤهؤم مرکزیندن بیری کیمی ایستانبول دا بو زمان اینقیلابی حرکتلر دؤورونو یاشاییردی.

روسیادا ایرتیجاج و ترورون شیذتلنمه سی سببیدن مملکتلرینی ترک ائتمک مجبوریتینده قالان بیر چوخ مؤسلمان و تورک ضیالیلاری، او جومله دن آذربایجان میلّیتچیلریندن ع. حسین زاده و ا. آقاوغلو کیمی مؤتفکیرلر بورایا سیغینمیشدیلار. ایجتیماعی - سیاسی و مدنی فعالیتینی ایستانبولدا داوام ائتدیرن م.ا. رسولزاده ایکی ایله یاخین بیر مودّته یاخین دوستو س. ح. تقی زاده نین منزلینده یاشامیشدیر. ■

۱- س.ح. تقی زاده، سخن درگیسی، تهران، ۱۹۵۵ سای ۴.

م.ا. رسولزاده، موحافیظه کار و یا سوسیالیست موحافیظه کار پارتیالارین تنقیدی، باکی، دیپلومات ۱۹۹۷.

گۆركملى عاليم
بهزاد بهزادى نين اغيرلاما
مراسيمينده

حورمتلى دوستوم گيوركملى عاليم و
لوغت شوناس آقاي بهزاد بهزادى نين
اغيرلاما-اوغورلاما مراسيمينه دعوت
اولدوغوم اوچون، منى بو گوزل مراسيمه
دعوت ائدن و بو مراسيمي برپا ائدن صابر ادبى
درنگينه و اونو اداره ائدنگلره قلى تشكورلرими
ييلديرمك ايسته بيرم.

بيزده عاليم ، ادبياتچى و شاعير و
هونرمندلريميز نه قدر ده بويوك ايشلر
گورسه لرده ياشار كن اونلارى اغيرلاماق و
اثرلرينى دترلنديرمك عادتى يوخدور. حتا
شؤهرتى دونيا علمى - ادبى محفيللرينه ياييلان
و خارجي اولكه لرده اوغورلانان و تقدير ائديلن
عاليم ، يازيچى و شاعيرلريميز ده حياتدا ايكن
اؤز اولكه و وطنلرينده لايقيه تقدير ائديلمزلا!
هله تورك دىلى و مدنيتى ساحه سينده
چالیشانلار اوچون بئله بير شئى گوزله مك ده
عبثدير.

بئله بير موحيط و شرايطده حورمتلى عاليم
و لوغت شوناسيميز آقاي بهزادى نين بو شكيله

دوكتور جواد هيثت

عزیزلنمه‌سی اونون نه قدر بؤیوک و سامباللی ایشلر گۆردوگونو و دیلیمیزه نه درجه‌ده خدمت ائتدیگینی گۆسترمدکه‌دیر.

آقای بهزادی عومرونون اساس حیصه‌سینی دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین تدقیقله کئچیرمیشدیر و اوزون ایللر یورولمادان چالیشمالارینین بهره‌سی کیمی قیمتلی اثرلر یاراتمیشدیر. منجه اونون اثرلرینین ان قیمتلیسی اونون یازدیغینی آذربایجانجا - فارسجا - فارسجا - آذربایجانجا سۆزلوکلری و باکی‌دا علملر آکادمیاسی طرفیندن یازیلان آذربایجان دیلینین ایضاحلی لوغتی‌نین اصلاحاتیله برابر بیزیم ایفبامیزا چتویرمه‌سی و اوچ جلد‌ده نشر ائتمه‌سی دیر.

آقای بهزادی بو اثرلیله تکجه بیر عالیمین یسوخ، بلکه بیر علمی موسیسه‌نین ایشینی باشاریله یشینه یتیرمیشدیر.

بو کیتابلارین هر بیرینی غرب اؤلکه‌لرینده یاشایان بیر عالیمین حیاتی‌نین تأمین ائتمگه کفایت ائدرسه‌ده، جناب بهزادی بو کیتابلاری حاضرلاییب چاپ ائتدیرمک‌ه‌چون شخصی امگلیندن باشقا مصر ده شخصاً اؤده‌مگه مجبور اولموشدور.

من‌ده‌بو ایشین کۆهنه‌وقو جاقوللو قچوسو اولدوغوم اوچون اؤلکه‌میزده علمی - ادبی ایشلرین هله

تورک دیلینده و تورک دیلی اوچون چالیشماغین نه‌قدر آغیر، زحمتلی و مشقتلی اولدوغونو یاخشی بیلیرم و اونا گۆره ده آقای بهزادینی بیر فداکار عالیم و دیلی‌نین و خلقی‌نین عاشیقی کیمی تقدیر ائدیرم و اونا شوکران دو یغولاریمی سونماق ایسته‌ییرم.

بعضی اینسانلار اۆز ایشلرینی و خدمت‌لرینی گۆسترمگه و حتّا نوماییش ائتدیرمگه یاخشی بیلیرلر آقای بهزادی رحمتلیک دوستوموز دوکتور نطقه‌ی کیمی بو ایشی یاخشی بیلنلردن دگیل. اونا آنجاق دوستلاری و اونون علمی ایشلریندن فایدالانلار تقدیر ائتمه‌لی و حقیقی ادا ائتمه‌لی‌دیرلر. من بو باخیمدان دا صابیر ادبی درنگینه تشکّورلریمی بیلدیریر و وارلیق یازیچیلاری و دوستلاری حسابینا بو اوغورلانا مراسیمینده ایشتیراک ائدیرم.

اوستاد بهزادی‌یه ساغلیق، اوزون عۆمور و ناییلتیلر دیله‌ییرم. ساغ اولون سۆزلریمین سونوندا یثنی چاپدان چیخان و دونن منه گوندریلن سیری در تاریخ زیان و لهجه‌های ترکی کیتابیمی بیر درویش تۆحفه‌سی کیمی عزیز دوستوم اوستاد بهزادی‌یه تقدیم ائدیرم.

كاشغرىلى محمودا گۆره

۱۱- جى يوزايل تورك دونياسى

(۵)

● دوكتور جواد هيئت

بۆك اشبالارى و بزنمك: بۆك اشبالارنى البته كى، داها چوخ قادينلار ايشلديرميش. بو اشبالار داها چوخ قيمتلى معدنلردن (فيليز) يعنى قيزيل و گوموشدن و قيمتلى داشلاردان دۆزلىردى. بوندان اۇنجه كى مقاله لر يميزده كمر حالقا (توققا) لارنى دۆزلىنده قيزيلدان و حتا فيروزه دن قاش كىمى فايدالاندىقلارنى قئيد اتميشدىك. هابئله اينجى (مينجىق) دن خصوصاً بۇيون باغى اوچون تك باشينا و يا ديگر قيمتلى داشلارلا بيرليكه فايدالانيردىلار. اينجى به يينچو دئىلىردى. توركلر فيروزه به چش دئىردىلر. بۇيوك و قيمتلى بير جينس فيروزه به بۇت دئىردىلر. بو جينس فيروزه نى بيگ زادالار آينلار يندا كى كاكىللىر نه تاخاردىلار. توركلر مرجانا ساتا، ياقوت و ياقوتا بنزر شئيلره صاف و تميز معنا سيندا سۆزوك دئىردىلر. سىرغايا بوگون ده توركيه توركجه سينده دئىلدىگى كىمى كۆپه دئىردىلر. سىرغا موختليف قيمتلى فيليز و داشلاردان دۆزلىلدىردى. داها چوخ قيزيل و گۆموشدن حالقا شكلىنده كى سىرغالارا اؤكمك دئىردىلر. اؤراقوت اؤكمكلىدى = آرواد قولاق حالقاسى تاخدى. بويون باغى يا گردانلىق داها چوخ قيزيل، گۆموش و اينجى و فيروزه دن ياپىلىردى. بۇغماق بويون

باغى نىن ان قىمتلى چىشىدى اولوب قىزىل و گوموشدن دۆزلىدىلەر و اۆزىنه دىرلى داشلار و اينچىلر تاخىلىردى.

بىر دە اورتا دىرلى بويون باغى چىشىدى ايشلەنيردى كى، اونا بۇزمۇنچوق دىيىلىردى. اۆزوك: او زامانلار اۆزوكه يۆزوك دىيىلردى (توركيه توركجهسى). اۆزوكه تاخىلان داشلار قاش دىيىلىردى. قاشلار آغ و قارا تمىز داشلاردان عىبارت ايدى. آغىندان اۆزوكه قاش ياپاردىلار و بىلەجه ايلدىرىمدان و سوسوزلوقدان قۇروناردىلار.

بىلرزيك: او زامان دا بىلرزيككە بىلەزيك دىيىلر (توركيه توركجهسى). قاديئلار بىزنىك اوچون باشلارينا تاخما ساچ اۇنگىك (peruka) قويار و بونو كىچى قىلىندان قايرارمىشلار. عىنى زاماندا اۆزلىرته كىرشان (كىرشن) و انلىك (انگلىك) سۆرتدىلر. اۆزون تۆكلرني آلدىرار و بونا منگدشمك دىيىلر.

قاديئلار ساچلارني داراماق اوچون داراق (تاراك) ايشلدىر و ساچلارني اۇزادار و هۆرردىلر و بونا اۆروك ساچ يا اۆرگۆچ دىيىلر. هابىلە كاكىل قۇيماغا كىسمە دىيىلر.

كىشىلرني بعضىلر ساچلارني اۇزادىر، بعضىلر ده دىيدن قىرخاردىلار. ساچي اۆلگۆجلە قىرخاماغا يۆلۆمك دىيىلر. اولگۆجه يۆلۆگۆ دىيىلر. توركلر عومومىتلە ساققاللارني دىيدن قىرخاردىلار اما بوغلارني ساخلاردىلار.

اڭو: ۱۱- جى يۆز ايلده توركلرني بىر حىصهسى كۆچرى (چادىردا) و بىر حىصهسى ده كىندلرده و شەرلرده ائولرىنده ياشاردىلار. كاشغىرلى كىتايىندا داها چوخ توركلرني ائو حىياتىندان و ائو اشياسىندان بىحت ائتمىشىدر.

اڭو، اڭو، اڭو، اڭو دىيىلر. عىنى زاماندا ائو و ائو اشىيالارينا اڭو = بارك دىيىلر. ائو بونۇوره، تىلنه تۆپ دىيىب و بونۇوره اۆستونده تىكىلن دىوارا تام = دام دىيىلر. دىوار تىلنه اۆل دا دىيىلردى. ائو تىكىمگە ائو تۇرقورماق. ائو دىوارلارني تىكىمك اوچون داشدان باشقا چىي و بىشمىش كرپىچدن (پىشىغ كرپىچ) فايدالانىلدىلار. كرپىچ قالىبىنا كرپىچ كىيى دىيىلر.

اڭو تىكىمكده مالاط اوچون پالچىق و مسجد، قالا و ساراي تىكىنتى لرئنده كىرچدن (آهك) الدهه ائدىلن اۆرنگك ايشلدىلر.

ئولرىن دامىندا (سقف) آغاج و دىرك ايشلردىلر.

ئوين قايسىنا قاپوغ، ائشىگىنە دە ائشىك دئىردىلر. ئولرىن باجا و پنجرەلرینە تۆنگۈك دئىردىلر. اۇجاغا اوچاق دئىردىلر. ئولرىن تىكىلمەسىندە بەغضاً تاغ «اگمە» و يا اۇيۇغ ايشلنىردى و بو ئولرە اۇيۇغلوغ ئو دئىردىلر. ئو تىكىلدىكىدن سونرا دىوارلار سۇواقلانير. سۇواقلاما، مالا «سالى» ايله آپاريلير و سوواق ايشىنە سۇواماق و اويغورجا چاپماق دئىيليردى. سۇواق اوچون اينجە پالچىق و ھابئله اھك (كىرچ) و گچ (الچى = گيىس) دە ايشلنىردى.

ئوين ايچ حىصەلرى، دۇشمنەسى و سۆسلىمەسى (تزناتى): ئولر داھا چوخ دۇرد بوجاقلى اولور، اونا گۇرە دە تۇرت گۆل ئو دئىيليردى. دىواندا ئوين ايچ بۆلمەلریندە ھال (سۇفا) اولدوغونو و اوتاكلارین بو ھالا آپىلدىغىنى گۇروروك. ھالا يچ كۆم و اوتاغا توركلرین بعضىلرى قالىما دئىردىلر. اوتاكلارین بىرى گلینە ايختىصاص و ئريلير و بو اوتاغا مۇندرو دئىيليردى. آپرىجا دىواندا قوناق اوتاغى معناسىندا قۇنوقلوغ ئو و كلشلىك - بارىشلىق ئو تىعبىرلى دە دىقتىمىزى چكەمدە دىر. مطبخ اوتاغىندا آشلىق دئىردىلر، سونرا قىشلىق حۇبوباتى ساخلاماق اوچون آمبارا تارىغلىق دئىردىلر. ئودە تواتە، آياق يۇلونا چۇمۇشلوق دئىردىلر. ئولرىن علاولرى كىمى آخور، اودونلوق و كۆمورلوكدن بحث ائدىلمكەدە دىر.

ئولرىن اۇنوندە حىط و يا باغچا دا وارمىش كى، بونا قاپوغ الى دئىيلير و چپر ايله چشوريلردى. ئولرىن بعضىلریندە قۇيو دا وارمىش و بونا قۇزوق و بعضىلرى قۇذىوخ دئىردىلر. قویولاردان وئدرە (قۇوا) ايله سۇ چكردىلر. قویودان سو چكمك اوچون چرخ «چىغرى» (توركىەدە چىكرىك) ايشلنىردى. اوغوزلار او زامان قویويا چات دئىردىلر.

بعضى ئولردە بۇزلوق دا وارمىش. ئولرىن ھر اوتاغىندا اوتورماق اوچون تخت - دىوان و يا سگى وارمىش و اويغورلار بونا شىن دئىرمىشلر. اوتاكلاردا رفلرە دە سرو دئىردىلر. ئولرىنى دۇشەمك (يازىم = دۇشك و يايغى) اوچون وارلار قالى سرردىلر و بونا تۆلۆگ يازىم يعنى تۆكلو يايغى دئىردىلر. مادى وضعىتلرى ياخشى اولمايانلار كىلیم و كئچە كىمى شىلر يياردىلار. كاشغرلى قالى - كىلیم كىمى شىلر اوچون كىويوز و يۇندن توخونان دۇشك، قالى، كىلیم كىمى شىلرە كۆووز سۇزلرىنى ايشلدىر. تخت - سدیرلرین اوستونە دۇشكجە «پاھوت» و ياسدىق قویارمىشلار. دىوارلارى بزەمك اوچون قىرمىزى

تورپاقدان (آسۇدان) فايدالاناردىلار و آيريجا ديوارلارازا بعضى اورتو، شكىللى اورتو و چارشاپ ووراردىلار. ائولرى سۆپورمگە ياملاماق و يا سۆپورمك دئيردىلر. بعضى ائللردە سۆپورگە يە اسكۆ دئيردىلر.

ائو اشياسى اولاراق ياتاق، يۇرغان، دۇشك، دۇشكجە و ياسدىقدان دا بحث ائتمك لازىمدىر. او زامان ياتاق سۇزو ياتىلاجاق يئر معناسىندا ايشلىنىردى. ياتاغىن بوگونكو معناسىندا دۇشك و يورغان اوچون يۇقۇركان و يۇرگنچو سۇزلىرى ايشلىنىردى. اوستونە يورغان اورتىمگە يۇقۇركان آشوماق و يا آشوماق دئىلىلدى. خۇرجونا آرچى و آتىن اوستونە قويولان خورجونا مانچوق و بىر دە يىشنگك دئىلىلدى. بالتايا بالديو و بشىگە بشىك، ارە يە بىچقو و اونون بىلۇولنمەسىنە بىچقو تىشەمك دئىلىلدى. قىچى يە بىچقۇچ دئىلىلدى. آرقولار قىچى يە قۇش بىچك و چىگىلر قىتقو ويا كىتقۇ دئيردىلر. بوغچايا بوغ، بوختاي و پالتار بوغچاسىنا چۇغ، شلتە يە چاپقوت، چكىجە چكۆك، چوماق، عصا و دىنگە چوماق، قوتويا چۇنگك، دلىك آچماق اوچون ماقابا ار، سۆپورگە يە اسكۆ، قۇوراي اىگە، آبنايا اىكى يۇزلوگ كۇزۇنگو و بعضى ائللردە كۇنگو دئىلىلدى. كۇلونگە كىتمن، كلبىتەنە قىسقاچ، دۇك و يا اىيە اىگ، ساندىغا كىز، دۇشكجە يە كۇپسون، كورگە كورگك، اىپە اۇرگن و سىبدە سافدىچ، آغاجدان اۇيولموش قاب و قۇتويا سارىنچ، ساخسى يا ساسىك، داراغا تارقاق، جووالدوزا تىمن يىگنە، توخماغا تۇكماك، تۇرپو - قۇوراي تۇرپىگ، ساندىغا تۇتما و اوكك، اوتويه اوتوك، دۇشك و يايىلان پالازا يازىم و قالى يە توكلو معناسىندا تۇلوك يازىم، توربايا يانچوق، دۇشكە دە ياپقوت دئيردىلر.

چادىر: ۱۱- جى يوز اىلدە توركلرىن چوخو تخته قاپى (يىرلشىك ياشام) اولدوقلارى حالدا بىر حىصەسى دە چادىرلاردا ياشايدىلار. توركلر چادىرا كرەگۆ، آلاچو، چاتىر، چاشىر، چاچىر و اىپكدن تىكىلن خان چادىرىنا كۇروى چۇواج دئيردىلر. اوغوزلارن گۆنىبذ شكلىندە چادىرلارنا تۇباق ائو دئيردىلر. چادىر اورتوسو اوچون چوخ و اخت كىچە اىشلىدىلر.

ائو قاپىسى نىن قىفلىنا كىرىتلىك، آچارا كىرىت دئيردىلر. قاپىنى اىچرىدن رزەلەمگە تىلمەك : قاپىنى تىلمەدى (رزەلەدى) دئيردىلر.

توركلر چىراغا يۇلا، چىراغىن يانماسىنا تامورماق و سۇنمەسىنە اۇزونماق دئيردىلر. چىراقدى يانان كتان ياغىنا يىتىم دئيردىلر. فىتىلە يە بىلىك و آرغولار پىستىك دئيردىلر. فىتىلە پامىيغىنا بىلىكلىك كىز

دئيردىلر. ھيسە دە ايش دئيردىلر. اونلار اۇد ياندىرماق اوچون چاخماق ايشلدىرىلر. بىر چلىك (پولاد) پارچاسى چاخماق داشىنا وورولاراق اۇد ياندىرىلىردى و بو ايشى آسانلاشدىرماق اوچون كاو ينا تۇتوشان ايشلدىرىدىلر.

توركلر اتولرىنى قىزدىرماق اوچون اوجاقدان فايدالانىردىلار و اودون، كۇمور و تزك ياندىرىدىلار. مطبخ و مطبخ اشپاسى: ۱۱- جى حصردە توركلر مطبخە آشلىق دئيردىلر. آشلىق اشپاسى اولاراق قاب - قاشىق يىرىنە آياق (اوغوزلاردا چاناق) و قدح، بارداق (ليون) و قابلاما كىمى شىلرە ايدىش و يا ايزىش دئيردىلر. قابلاما (تنجرە) آشپچ و سو لىوانىنا اوغوزلار بارت و سطلە قۇوا دئيردىلر. قۇموماما كۇتك، تاوايا ساچ، شراب قابىنا ساغىر، كاسا، صوراحى يە ساغراق، شىشە شىش، ھۆنگە سۇقو، سو قابىنا سۇسقا، كىچىك چايدانا تامغالىق، لگنە يالدىروق دئيردىلر. كندى يە كندوگ، تورپاقدان قايرىلان كاسايا بۇقاچ، كوزە يە اۇلما، كىچىك كوزە يە بۇتىك، كۆپە كۆپ، ملاغايا چۇمچە - قامىچ، داغارچىغا ساناچ، دوه درىسىندن سوفره يە ترگى و تىسى، خمير دۆزلىدىن آغاچ قابا تكنە دئيردىلر.

اساس غذا مادەلرى و يىمكلر: ۱۱- جى يوز ایلدە توركلر غذا مادەلرىنى ايكى يىردن تامين ائردردىلر: حىوانلاردان و يىتكىلردن (نباتات).

حىوانلاردان الدە ائدىلن غذا مادەلرى نىن باشىندا ات، سۆد و سۆددن ياپىلان يۇغورد (قاتىق)، پنىر، ياغ، قايماق و بىر دە يومورتا و بال گلردى.

ات و اتدن دۆزلىدىن يىمكلر: ان چوخ قۇيون اتى يىشلىردى. قۇيونون يۆنوندن دە فايدالانىردىلار. توركلر كىمك اوچون حاضىرلانان حىوانا اتلىك دئيردىلر. قۇيوندان باشقا قوزو و اوغلاق (بزغاله) اتى دە چوخ سئولير و بونلارا سۇگوش دئيردىلر. بىر دە ارکچ اتى (چوخ سئولن) و كئچى اتى او قدر دە سئولمە ين ات سايىلردى. بونا گۆرە كاشغرلى بىر اتالار سۆزونو ديواندا نقل ائتمىشىدىر:

ارکچ اتى ام (داوا - درمان) اولور، كئچى اتى يىل اولور.

بونلاردان سونرا تۇيوق - خۇروز، اۇو حىوانلارى و قوشلار و بالىقلار گلردى.

بو زامان قصابا اتچى و قۇيون و سىغىر كىمى حىوانلارلن كسىلدىگى يىرە يعنى مذبخە اكىدى دئيردىلر.

ات ان چوخ كباب شكلىندە و بىر دە توماچ شكلىندە يىشلىردى.

اتى تازا و يا دۇزلانمىش شىكلىندە ساخلايىب، پىشىردىكەن سونرا يىتىرىدۇ. بەزى دە اتى بۇزۇلۇپ دا
دۇندۇراردىلار. اتى ھەم دە قورۇدۇب ساخلايدۇلار. قۇرۇلمۇش اتە قاق ات دىيىرىدۇ. كىبابا سۇكۇنچۇ
دئىر و كىباب اوچون ان چوخ قۇزۇ و اوغلاق اتى ايشلدىرىدۇ. بىر دە بۇغۇلاماق شىكلىندە ات
بىشىرىلىدى. توركلر تورش يوغورت و سىركە قاتىلان تورش يىتمكلىرى چوخ سئوردىلر.
سۆد و سۆددەن الدە ائدىلن يىتمكلىر: توركلر سۆددەن ان آزى ات قدر فايدالاناردىلار. ان چوخ قوبون،
اينك و جامىش و بىر دە دوه سۆدو كىشىلر طرفىندىن ساغىلىر و اىچىلىر و يا يىتمك اوچون ايشلىنىدى.
حىوانىن بىرىنجى سۆدونه دە آھوز دىيىرىدۇ. سۆددەن الدە ائدىلن يىتمك مادەلرى بونلاردى:
ياغ: ياغا ياغ، اۋز، چىر و كرەيە ساغ ياغ و نفتە قاراياغ، بدن ياغىنا ياقرى و ياغلى يىتمگە اۋز لوگ آش
دىيىرىدۇ.

يوغورد: يوغورد بوگونكو كىمى سۆدە مايا «كۆز» وورارق الدە ائدىرىدۇ. يوغوردو قۇرودارق بىر
چىشىد پنىر حالىنا گتتىرىدۇ. ياغى آلىنىمىش يوغوردان عملە گلن بو پنىرە قۇروت دىيىرىدۇ.
آيران: آيرانا بوگون دە اولدوغو كىمى آيران دىيىر و عىنىنى زاماندا چۆرك باتىرىب اوندان قاتىق كىمى
اىستىفادە ائدىرىدۇ.

پنىر: پنىرە اۋزىتما و قايماقا قاياق دىيىرىدۇ. او زامان اوغوزلار، قىيچاقلار و سوارلار بالا بال و ديگر
تورك ائللرى آرى ياغى و يومورتايا يومورتقا دىيىرىدۇ.

توركلر ۱۱- جى عصرده يىرلشيك ياشاماغا دا عادت ائتدىكلىرى اوچون اكىنچى لىكەن الە
گتتىرىدىكلىرى مادەلردن و حۇبوباتدان بوغدا، دارى، دۆيو و آرىپادان دا يىتمك اوچون اىستىفادە ائدىرىدۇ.
بوغدانى ھەم قۇورغا شىكلىندە ھەم دە اوندان داھا ايرى دانالار حالىندا يعنى يارماش و يا بولغور
شىكلىندە و ھەم دە اۋنوندان چۆرك بىشىرىلەر ك يىتىرىدۇ و چۆرگە اتمك و يا اۋتمك دىيىرىدۇ. چۆرك
بوگونكو كىمى تىدىر و اوچاقلاردا بىشىرىلىدى. بىر دە فىرىن دە (بۇيوك فىرىن عوموم اوچون و كىچىك
فىرىن) چۆرك بىشىرىدۇ. اوچاقتا چۆرگى كۆلە قوباردىلار (كۆل چۆرگى). او زامان لاواشا پۆشكىل
دىيىرىدۇ. كۆلدە بىشىرىلن كۆكە يە كۆزمن، كۆكە يە دە چۆرك دىيىرىدۇ. كۆزمن بىر چىشىدىنە دە كۆمىچ
بللە يە تۆرمك (بوگون توركيەدە دۆرۆم و آذربايجاندا دۆرمە دىيىرلر) دىيىرىدۇ.

چىشىدىلى يىتمكلىر: عومومى اولارق يىتمگە آش دىيىرىدۇ. يولدا يىتىلن يىتمگە آزوق و صوبحانە كىمى

آز مىقدار يىمگە تۇتقۇچ و قابلامايا (تنجره يە) آشىچ دئىردىلر. اونلار ياغلى يىمگى چوخ سئوردىلر و ياغلى - دۇيوران يىمگە اۇزلو آش و چيوگين آش دئىردىلر. توركلر چورىانى (سوپو) دا چوخ سئوردىلر و اونا مۇن و ياغلى چوربايا ياغلى مۇن و چوربا ايچمگە مۇن اۋپمك دئىردىلر. ان مشهور يىمكلردن بىرى توتماچ ايدى. توتماچ خميردن ياپىلىردى. خمير يوققا(يوقكا) شكلىندە آچىلىر (سرلىير) و سونرا ريشته شكلىندە كسىلير و قابلامادا سو ايله بيشيرلىير و سونرا ماكارونى كىمى سۆزگچدن كئچىرلىير و يوغورد و سالچا (سوس) وورولاراق يىيىلىردى.

شيرنى لر (تاتلىلار): توركلرين ان چوخ يىدىكلرى شيرنى، چۇرك شيرنىلرى ايدى. بونلارين باشيندا آشپۇرى، قۇيما و قارا اتمك دئىلن شيرنىلردى.

آشپۇرى كۆلدە بيشيرىلن چۇركلرين بىر چششىدى اولوب ياغ ايچينه دوغرانيير و اوستونه شكر سىپىلير و يىيىلىردى. قۇيما دا بىر چششىد چۇرك ايدى. بونون خميرى قادايف خميرى كىمى اينجه - اينجه كسىلير، قابلامادا (قازانچادا) قاينايان ياغين ايچينه آتيلير و قارىشدىرلىير، سونرا اوستونه شكر سىپىلير و يىيىلىردى. قارا اتمك اوچون اۇن، شكر و ياغدان باشقا ات ده ايشلىنير. توركلر اوزوم سۇيوندان شيره و دوشاب دۆزلىديب مصرف ائدردىلر. توركلر خوصوصيله اوغوزلار شيرنىنى و شيرين يىمكلرى چوخ سئور و شيرين اولان هر شئيه سۆچىك و چوخ شيرين اولانا دا سۆم سۆچىك دئىردىلر.

قۇوود، كاووت و يا كاغوت: قۇوود دارى اۇنوندان ياپىلير، دارى قاينادىلدىقدان سونرا قۇرودولور سونرا دۇيولوب اۇن شكلىنه چئورلىير. سونرا ياغ و شكر ايله قارىشدىرلىير. بو يىمگى زاهىلارا وئردىلر.

توركلر دازيدان بوذا دۆزلىردىلر.

دويودن ده ايكى جور يىمك بيشيرميشلر: سۇقوت و يا باغىرساق دولماسى. بونون اوچون دويونو ادويه ايله برابر باغىرساغا دۆلدورادىلار. بىر ده شيربىرينجه اوخشار دويو شيرنىسى بيشيردىلر و بونا اۇوا دئىردىلر. دويو بيشيرىلندن سونرا سويوق سويما قويولور و سويو سۆزولور و ايچينه شكر تۇكولوردو.

۱۱- جى عصرده سبزه يىمكلرى: سبزه لردن ايسپناح، كلم، قاباق (كدو)، تورپ، يىركۇكو، سوغان، سارىمساق، بادىمجان، خردل، شلغم و قاراپازى يىتىشىدىرلىير و يىمك اوچون اىستيفاده ائدىليردى.

ایچکیلر: ایچکیلردن سرخوش ائدنلره ایچکۆ و شرابا موختلیف ائللرده موختلیف آدلار وئرلیردی. مثلاً اوغوزلار شرابا سۆچیک و بعضی ائللر چاخیر، بۆر دئیردیلر. اوقوت دا بوغدادان دۆزلدیلن و چوخ یایقین اولان بیر چئشید شراب ایدی. بوغدادان بیرده آقارتقو آدیندا ایچکی دوزلدیردیلر. بیرده بوغدا، داری و آرپادان عمله گلن ایچکی یه بئگنی دئیردیلر. بونلار پیوه، بیرا (آبجو) و یا اونا بنزر ایچکیلر ایدی. تورکلر شرابی تولوق «قیم» دا ساخلاردیلار و شراب ساتانا (مئیخاناچی) تیمچی دئیردیلر.

بۇزا: بوزا بوغدا، آرپا و داریدان دوزلدیلیدی. بوزایا بکنی دئیردیلر. بوزاکوزده ساخلانیدی. قشمیز: قشمیز تورکلرین قدیم میلی ایچکیلریندندیر. قشمیز تورشامیش مادیان سۆدودور. قشمیز حاضیرلاماق اوچون مادیان سۆدونه مایا وورولور. بو مایایا دا کۆر دئییلیر. کۆر قشمیزین دئیینده قالان قشمیز آرتیغیدیر. بونون اوستونه مادیان سۆدو تۆکولور و سۆد تخمیر ائدیلیلر و قشمیز حاضیرلانیدی. قشمیزین حاضیرلانماسی اوچون بو سۆد تۆلوغا تۆکولور و بیر مۆدت بوراخیلیر و عئینی زاماندا هر دن تولوق چالخالانیر. قشمیز کۆرلانیدی یعنی ایچیله جک دوروما گلدی دئمکدی.

میوهلر: کاشغرلی نین یازدیغینا گۆره تورکلر میوهلردن آلما، آرمود، اۆزوم، شاققالی، هولو، اریک، الچه، هنیوا، توت، اییده، پوسته و قۆز کیمی میوهلر یشیتشدیریر و بونلاردان چئشیدلی شکیللرده ایستیفاده ائدیردیلر. یعنی میوهلر تازا یشیلدیگی حالدا سولاری دا ایچیلیر و قورودولموش قاخلاری دا یشیلیدی. میوه سولاری سویوق ایچیلیر و بونا سوغوقلوق دئییلیدی. قوناقلارینا دا میوه سوری وئرردیلر.

بیرده اۆزوم سویوندان شیره «بکمز» دۆزلدیردیلر.

اۆزوم سویوندان سیرکه دوزلدیردیلر و بو سیرکهنی موختلیف یشمکلره قاتاردیلار بیرده سیرکه یه چۆرک باتیریب یشیردیلر، یشمکلره دۆز و ادویه جینسیندن بیبر و خردل ده قاتار و بیبره مۆرچ و خردله ده قئچی دئیردیلر.

● مقاله ده کئچن سۆزلرین دیزسی (فهرستی):

آش: یشمک
آشپوری: بیر نوع شیرینی

آری یاغی: بال
آزوق: آذوقه

اۋزولوگ آش: ياغلى يشمك	آشلىق: مطبخ
اۋكمك: حالقا شكلينده كى سيرغا	آشچى: قابلاما، قازانچا
اۋنگىك: تاخما ساچ	آغوز: حثيوانىن بىرىنجى سودو
بىنگى: آرپا ايچكىسى	آقارتقو: بوغدا ايچكىسى
بىلىك: فتيله	آلاچو: چادير
بىلكلىك كىز: فتيله پامبىغى	انشىك: انشىك
بىچ كۆم: هال	ائو - بارك: ائو اشيا لارى
بكمز: اوزوم شيره سى	اتچى: قصاب
بوت: قيمتلى فيروزه	اتلىك: كسىله جك حثيوان
بوتىك: كىچىك كوزه	اتمك: چۆرك
بوختاى: بوغچا	ار: دىلك آچماق اوچون ماقاب
بور: شراب	اسكۆ: سوپورگه
بوزا: بوغدا، آرپا و دارىدان دوزلدىلن ايچكى	اوتوك: اوتو
بوغ: بوغچا	اۋزونماق: چىراغىن سۆنمه سى
بوچاق: كاسا	اۋزىتما: پنىر
بىچقوچ: قشچى	اۋقوت: بوغدا شرابى
پوشكل: لاواش	اۋكك: ساندىق
پىستىك: فتيله	اۋلما: كوزه
پىشىغ كرىپچ: بىشمىش كرىپچ	اۋيوغ: تاغ
تارقاق: داراق	ايچكۆ: سرخوش ائدن ايچكى
تارىغلىق: حوبوبات آمبارى	ايش: هيس
تام (دام): بونوزره اوستونده تىكىلن ديوار	ايكى يۈزلوگ كۆزونگو: آينا
تامغالىق: كىچىك چايدان	ايگه: قۇورا
تامورماق: چىراغىن يانماسى	اۋتمك: چۆرك
تپسى: دوه درىسىندن سوفره	اۋرگن: ايپ
ترگى: دوه درىسىندن سوفره	اۋرگوچ: هۈرۈك
تكنه: خمير دوزلدىلن آغاج قاب	اۋز: ياغ

نملەمك: قاپىنى ايچرىدن رزەلەمك
 نمن يىگنە: جووالدوز
 ئۇپاق اتو: گونبذ شىكليندە چادير
 ئۇتقوچ: آز مىقدار يىشمك
 ئۇتما: ساندىق
 تۆرمك: بللە، دورمە
 تۇكماك: تۇخماق
 تۆلۈك يازىم: خالى
 تۆلۈگ يازىم: توكلو يايقى
 تۆنگۈك: باجا و پنجرە
 تىم: تۇلوق
 تىمچى: مئىخاناچى
 چىنش: فىروزە
 چاپقوت: شلتە
 چاپماق: سۇوارماق
 چات: قۇيو
 چاچىر: چادير
 چاخىر: شراب
 چاشىر: چادير
 چىكۆك: چىكىچ
 چۇغ: پالتار بوغچاسى
 چۇماق: چوماق، عصا، دىنك
 چۇمۇشلوق: توالت
 چىر: ياغ
 چىغىرى: قويدان سو چىكمك آلتى
 چىوگىن آش: دۇيوران يىشمك
 چۇمچە - قامىچ: ملاغا

چۇنگك: قوتو
 ساتا: مرجان
 ساچ: تاوا
 سارىنچ: آغاچدان اۇيولموش قوتو
 ساسىك: ساسخسى
 ساغراق: صوراحى
 ساغ ياغ: كرە
 سافىر: شراب قابى
 سافدىچ: سىب
 ساناج: داغارچىق
 سرو: رف
 سۆچىك: شىرىن اولان هر شى
 سۆچىك: شراب
 سۆزۈك: ياقوتا بىزر تىمىز اشيا
 سۇسقاق: سو قابى
 سوغۇقلوق: سىرىن ميوە سويو
 سۇقو: ھۈنگ
 سۇقوت: دويودن بىشىرىلمىش بىر نوع يىشمك
 سۆم سۆچىك: چوخ شىرىن اولان
 سۇكلونچو: كىباب
 سۇگوش: قويون، قوزو، اوغلاق اتى
 قاپۇغ: اتو قاپىسى
 قاپۇغ الى: اتوين اۇنوندە كى حىط
 قارا اتمك: بىر نوع شىرىنى
 قارا ياغ: نفت
 قاق ات: قۇورولموش ات
 قالىما: اوتاق

قايماق: قايماق
 قوزوق (قوزيوق): قوزيوق
 قوش بيجىك: قتيچى
 قونوقلوق ائو: قوناق اوتاغى
 قووا: سطيلى
 قويمما: بىر نوع شيرنى
 قيجى: خردل
 قيسقاچ: كلبتين
 قيميز: تورشاميش مادىيان سودو
 قينقو: قتيچى
 كتمن: كولونگ
 كرپىچ كىيى: كرپىچ قالىيى
 كرەگو: چادىر
 كسمە: كاكيل قويماق
 كلشلىك - بارىشلىق ائو: قوناق اوتاغى
 كندى: كندوك
 كوۋپە: سىرغا
 كۆر: مايا
 كۆرگىك: كۆرگى
 كۆرۈى چۇراچ: اىپكەن اولان خان چادىرى
 كۆز: مايا
 كۆل چۇرگى: كولدە بىشىرىلن چۇرك
 كۆنك: قۇمقوما
 كۆۋۈز: بوندن توخونان دۇشك، خالى
 كىرىت: آچار
 كىرىتلىك: قىفيل
 كىز: ساندىق

كىۋىز: خالى، كىلىم
 كۆپسون: دۇشكچە
 كۆزمن: كولدە بىشىرىلن كوكە
 كۆمىچ: بىر نوع كۆزمن
 مانچوق: آت خورجونو
 منگدشمك: اۆزون توكلرىنى آلدىرماق
 مۇرچ: بىير
 مۆن: سوپ، چوريا
 مۆن اۋپمك: سوپ اىچمك
 مۆندرو: گلين اوتاغى
 يىنگك: آت خورجونو
 ياقوت: تخت دۇشكى
 يازىم: پالاز
 ياقوى: بدن ياغى
 يالدروق: لگن
 ياملاما: سوپورمك
 يانچوق: توريا
 يۆزوك: اوزوك
 يۇقوركان: يورغان
 يۇلا: چىراق
 يۇلومك: ساچى اولگوجله قىرخماق
 يۇليگو: اولگوج
 يىتىم: كتان ياغى
 يىنچو: اينچى
 يۇرگنچو: يورغان

تۆرك دىلى يازى قۇراللىرى

بىرىنچى و اىكىنچى تۆرك دىلى اورتوقرافى سىمنارى نىن آلدىغى قرارلار

حاضىرلايان: ابراهىم رفر

ايچىندە كىلر

۵۱.....	اۋن سۆز
۵۳.....	الڧبامىزىن آدى
۵۳.....	سسىللىرىن يازىلىشى
۵۶.....	سسسىزلىرىن يازىلىشى
۵۹.....	قوشا سسىلر
۵۹.....	تشدىد علامتى
۵۹.....	تونىن علامتى
۵۹.....	همزهلى كلمه لر حاڧىندا
۶۱.....	شكىلچىللىرىن يازىلىشى
۶۳.....	كلمه لرىن يازىلىشى
۶۶.....	مۆرگب سۆزلرو سۆز بىرلشمه لرى نىن يازىلىشى
۶۸.....	اۋرتوقرافى سىمنارى نىن آلدىغى قرارلارنىن آنا خطلىرى
۷۱.....	تعريفلىر
۷۲.....	آمارى آراشدىرمالار
۷۴.....	سىمنارىن قۇرولوشو

ايكىنجى تۆرك دىلى اورتوقرافى سمينارى بو ايل شهربور آيى نين ۱۴، ۱۵ و ۱۶ - جى گۆنلرينده بير چوڭ يازيچيلار و اوخوجولارين ايشتيراكى ايله تهرانين انديشه مدنيت ائوينده تشكيل اولدو. بيرينجى سميناردا اولدوغو كيمي، بو سمينارين دا حاضيرلىق ايشلرى ديلمىزين و مدنيتىمىزين كئشىگينده دۇران بير سيرا يازيچى، شاعير و

ضياييلاريمىز طرفيندن حياتا كئچميشدى. درگيلر و قزئلريمىزدن وارلىق، مهد آزادى، نويد آذربايجان، شمس تبريز، آواى اردبيل، ارک، چيچك هابئله اويرنجى درگيلرى نين اكثريتى بو سمينارين قورولوشوندا فعال ايشتيراك ائديب، سمينارين علمى هئياتى ايله امكداشلىق ائتميشلر. علمى هئياتين عؤضولرى كئچن سميناردان برى، يعنى بو ۱۵ آيدا هر هفته بير دفعه و سون آيلاردا هر هفته ايكي دفعه گوروشوب، بير- بيرلى ايله دانيشيقلار آپارميش و سونوندا اوز تكليفلريني بير لاييحه شكلينده سمينارا تقديم ائتميشلر.

سمينارين آپاريچى هئياتى بو تكليف لاييحه سيني سميناردا ايشتيراك ائدنلره پايلاميش و سمينارين سونوندا اونلارين رايلىرىنى توپلاميش و هامى نين وئردىگى نظرلىر گوزدن كئچيرميش و آلينان نتيجه لرى بو قطعنامه ده نشر ائتمگه قرار وئرميشدير. رايلىرىن تديقى و ايستاتىستىك شكليه سالىنمасы و قطعنامه نين حاضيرلانمасы اوچون سمينارين عؤمومى توپلانتى سينا گيزلى راي اساسيندا اوچ نفر دن عيبارت بير علمى كومىسيون سئچيلميشدير (حورمتلى بهزاد بهزادى، عليرضا

صرافى و محمد رضا هيئت). بو اۆچ نفر، سمينارين باشقانى و دبىرى نين ايشتىراكى ايله بيرگه چاليشاراق سمينارين قطعنامه سىنى حاضيرلاميش و علمى هيئاته بيلديرميشلر. گۆره جگينيز كيمي بو قطعنامه ده داها چوخ آينما سؤزلر اؤزرينده يئنى قرادلار و ثريليمش و تۆركجه سؤزلرين يازيلماسيندا چوخ آز ديشيكليكلر آپاريلميشدير.

اومود ائديرم كى، گله جك سمينارلاريميزدا اورتوقرافى ايله برابر ديليميزين اؤزلليكلرى ده تدقيق اولونسون و موباحيئته لى حيصه لر اؤزرينده قطعى قرارلار و ثريلسين.

بو سمينارين حاضيرانماسى، آپاريلماسى و سون قرارلارين آينماسى و نشره حاضيرانماسيندا ان چوخ امگى كئچن حورمتلى علمى هيئات عوضولرينه، اوزاق يوللاردان گلن يازيچى و شاعيرلريميزه، سمينارى حاضيرلايان و ايداره ائدنلرين هاميسينا خوصوصى ايله حورمتلى زحمتكش دبىريميز موهنديس رفره و علمى كوميسيونون عوضولرينه قلبى تشكورلرئيمى بيلديريم. فرقلى فيكير و سليقه لره صاحب اولان و ايللر بويو اؤز سليقه لرى ايله اثرلر پاراتديغى حالدا سميناريميزدا ايشتىراك ائديب، ايملاميزدا بيرليك ياراتماق اؤچون اكثرئيتين رايينه قول چكن و اؤز اؤسلوبونو مودافيعه ائتديگى حالدا، آينان قرارلارى اؤز يازيلاريندا اؤرنك گؤتوره جگينه سؤز و ثرن حورمتلى اؤستاد بهزادى و ديگر عاليملريميزه شوكران دوغولارئيمى بيلديرمگى اؤزومه وظيفه سايرام. تانرى اؤز حيمايه سىنى بيزدن اسيرگه مه سين.

دؤكتور جواد هيئت (سمينارين باشقانى)

تهران، مهر ۱۳۸۰

اولو تانرى نين آدى ايله

تۆرك دىلى يازى قۇراللارى

بىرىنچى و ايكىنچى اورتوقرافى سمينارى نين آلدىغى قرارلار

۱ - اليفاميزين آدى

اليفاميزين آدى «تۆرك اليفباسى» - دىر، آنچاق فرقلنديرمه زامانى «عرب كۆكلو تۆرك اليفباسى» دا دئييله بيلر.

۲ - سسليرين يازىلىشى

آ ا	آغيز، آتا، آدا	A
ايش يى ئ	ايلديرىم، قىز، دىرناق، آيى، دارى	I
او و	اوغوز، سون، دون	O
او و	اوجوز، بۇروق، دۇز	U
ا ه ه	ال، اپرىمك، سپهلهمك، دده، ننه	Ə
ان ن ئ	انو، گنتمك، يشمك، يى، دئ	E
او و	اۋرنك، گۈن، اۋن	Ö
او و	اۋچ، گۈن، دۈنن	Ü
اي ي ي	ايكى، بيز، ديز، دلى، درى	İ

صاييتلرين يازىلىشى اۆزرىنه قشيدلر:

۲/۱ - Ə سسى نين يازىلىشى

بو سسین يازىلىشى عثینی نتیجهنى تۆره دن ايکی قايدا اساسیندا تنظيملنیر: مورفم قايداسی، هيچا قايداسی.

الف - مورفم قايداسينا كۆره، بو سسین يازىلىشى كلمه لرين باشلانغىچينا و مورفملرين سۈنونا محدودلاشیر و مورفملرين اورتاسیندا يازىلمیر. قشيد اتمك لازيمدير كى:

- بۇ سس كلمەلرین باشلانغیچیندا «ا» بیچیمینده، مؤرفملرین سۇنوندا ایسه «ه، ە» حرفی نین موافیق فۇرمو ایله یازیلماق: **گۈزلەۋەدی، اسیرگەمک، دستەلەمک، وظیفەلی.**

- بیر هیجadan آز اولان مؤرفم اوزوندن قاباقکی مؤرفملە بیرلشیپ، واحید بیر مؤرفم کیمی چیخیش ائدهجک: **ایزلەمک ⇨ ایزلەمک، ایشلەمک ⇨ ایشلەتمک.**

- بیر هیجadan آز اولان مؤرفم منسوییت شکیلچیسى اولسا، یننە دە مۆستقیل مؤرفم کیمی چیخیش ائدهجک: **۵۵۵م، اۆنرگەن، وظیفەم.**

ب - هیجا قایداسینا گۈرە، بۇ سسین یازیلیشى كلمەلرین باشلانغیچینا و هیجالارین سۇنوندا محدودلاشیر و هیجالارین اورتاسیندا یازیلیر، كلمەلرین باشلانغیچیندا «ا» بیچیمینده، هیجالارین سۇنوندا ایسه «ه، ە» حرفی نین موافیق فۇرمو ایله یازیلیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی:

- همین سس بیرینجی هیجانین سۇنوندا گلەسه، یازیلیر: **کتیرمک، درین، دلی.**

- کلمە سادەجە بیر هیجadan تشکیل اولسا، یننە دە هیجانین سۇنوندا یازیلیر: **نە، دە.** - کۆکلرین و شکیلچیلرین ایملاسینین ثابت قالماسی اساس گۆتورولور: **گل، گلن، گلنیم (گلەنیم)** یازیلمامالیدیر). کۆکلرین و شکیلچیلرین ثابت قالما اصلی هیجا و مؤرفم آنلایشینی بیر- بیرینە یاخینلاشدیریر و اۆنلاری واحید بیر آنلایشا چئویریر.

هر حالدا بۇ سسین یازیلما دیغی یئرلردە چاشقینلیق احتمالی اولسا، فتحە حرکەسى (سَ) علامتیندن فايدالانماق اولار: **آیری، دۆر، دۆه.**

آشاغیداکی جدولده گۆرۈندۈگۈ کیمی بۆتون كلمەلرین یازیلیشى هر ایکی قایدا اساسیندا عثینی بیچیمده اولور:

اساس كلمه	مۇرۇم اساسىندا	ھىجا اساسىندا	مىثاللار
چۆرك	چۆرگىم	چۆرگىم	حلال چۆرگىم بو سۆفرەننن ايشىغىدیر.
گلن	گلنى	گلنى	ھر گلنى قارداش تانىمازلار.
گۈزل	گۈزلىم	گۈزلىم	گۈزلىم، گۈزلىرىننن صۇحبتى ھر ياندا اولور. - واحد
گۈلش	گۈلشەجک	گۈلشەجک	بارىشا، ايکى ايدمانچى بىر داھا گۈلشەجک.
تېرىز	تېرىزىم	تېرىزىم	يۇلداشيم دا تېرىزىدنىر، من دە تېرىزىدنىم.
گلسه	گلسه يىدى	گلسه يىدى	قارداشيم گلسه يىدى، بىرليکده مشهده گناردىک.
گلمک	گلهجک	گلهجک	آتام بو آخشام تېرىزدن گلهجک.
گلمک	گلچک	گلچک	آتام تېرىزدن گلچک مشهده يولا دۈشدر.
گلمک	گلهلى	گلهلى	آتام تېرىزه گلهلى ۲ آى اولور.

- بىر كلمەنى كسكىنلىكلە مۇرۇملرە آيىرماق مۆمكۈن اولماسا، ايملا ھىجا اساسىندا قۇرولمايدىر:
**گۈبەلك، چىيەلك، كپەنگ، يىلبەنگ، كۈندەلن، گلەجر، چتەنە، گۈرەلىم، گۈزلە يەلىم،
بىلەرگ، گلەنگ.**

E-۲/۲ سسى

- بو سس تۆرك سۆزلىرىننن ھر يىرىندە آشاغىداكى علامتلىرىن موافىق قۇرۇمو ايله ايفاده اولاجاق:

ئ	ن	ا
---	---	---

مىثال اۆچۈن:

ئىشىدىرىم	دئمەمىشىم	گندىرىم	يى	دئ
-----------	-----------	---------	----	----

- بۇ سس آلىنما كىلمەلرىن باشلانغىچىندا و اورتاسىندا يازىلماز، آنجاق چاشقىنلىق احتمالى اولان يىردە، « — » حرىكەسىندىن فايدالانماق اولار:

انزى	المنى	تلوزىون	تىكنولوژى	تىست
------	-------	---------	-----------	------

احسان	علم	حكايە	فاتح	قانع	نەھىت	عشق
-------	-----	-------	------	------	-------	-----

- بۇ سس Y سسى نىن جوارىندا گليرسە، اىستىر آلىنما، اىستىرسە اۆز سۆزلىرىمىزدە مۇطلق يازىلمالىدىر:
قىنىد، مىلى، سىر، شىدا، گۆنى، سىرك، خىرت، غىرت، جىران، تقى ئىف، يىكۆن،
ويتنام، مىيات.

- ھىمىن سسى اصلىندە I سسى، بىزدە ايسە E سسى ايله ايفادە اولان فارس و عرب كۆكلو كىلمەلردە دە يازماق لازىمدىر:

تىشىخ	قىبىخ	سقىنە	بىچارا	بىساواد	بىشواز	بىشكىش
-------	-------	-------	--------	---------	--------	--------

۲۳ - I سسى نىن دىياكرىتىك علامىنى يازماغا گرک يۇخدور: **آغىز، قايىق.** آنجاق فرقلىدىرمە ضرورتلىرىنە گۆزە اونون سادەجە اوشاق درسلىكلرى، ياد سۆزلر و فولكلورا عايىد اولان متلردە يازىلماسى تۇوصىه اندىلىر.

۳- سس سیزلرین یازیلیشی

سس سیز فۆنملری تمثیل ائدن حرفلر آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر کی، کلمه نین هر یشینده اؤزونه مخصوص فۆرمدا یازیلیر:

B ب	P پ	T (ط) ت	C ج	Ç چ	X خ
D د	R ر	Z (ذ، ظ، ض) ز	J ژ	S (س، ث، ص) S	Ş ش
Ğ غ	Q ق	F ف	K ک	G گ	L ل
M م	N ن	H (ح) ه	V و	Y ی	

میتاللار: بۆلۆد، تۆپ، جام، چرچی، خاچ، دره، سۆن، زور، ژاله، شانس، آغا، قاییق، گۆنش، لاله، من، نجه، هارا، انو، یاشار.
ایضاح: پارانتر ایچینده گۆستریلن حرفلر آنجاق عرب کۆکلۆ سۆزلرده، بعضاً ده فارسجا سۆزلرده یازیلیر، میتال اۆچون: ظالیم، اذیت، ضربه، ئۆرتا، صاباح، صولج، حۆریت، مداح، صراف، طلیمه، گۆذشت، ایصفاهان.

صامیتلرین یازیلیشی اؤزینده قئیدلر

۳/۱ - عربجه سۆزلرین یازیلیشیندا عرب دیلینه مخصوص اولان صامیتلر قۆروناجاق:

طلیمه	ئۆرتا	صاباح	ظاراتات	مداح	ضربه	ظۆلم	صراف
-------	-------	-------	---------	------	------	------	------

۳/۲ - V صامیتی سادهجه (و) بیچیمینده یازیلیر و هنج بیر دیاکریتیکی علامتی یۆخدور، میتال: وارلیق، سۆکی.

۳/۳ - H صامیتی (ه ه ه ه) بیچیمینده یازیلیر و هنج بیر دیاکریتیکی علامتی یۆخدور، میتال: همیشه، ساهمان، منه، شه، آلاه، هله.

۳/۴ - Y صامیتی ساده جه (ی- ی) بیچیمینده یازیلیر و هنج بیر دیاکریتیکی علامتی یۆخدور، میثال:

یایلیق، بایرام، آی.

۳/۵ - ایکی I سسی نین آراسیندا گلن Y سسی «گ» (یوشاق گ) ایشاره سی ایله یازیلمالیدیر، میثال:

ایکید، ایگیرمی، چینگین، گتیردیکیم.

۳/۶ - کلمه نین گۆرونوشونو ساخلایب، کۆکرونو ایتیرمه مک اوچون «ک» حرفی ایکی سسلی آراسیندا

قالیب «ی» سسینه چئوریلدیگی زامان «گ» ایله یازیلمالیدیر، میثال: **چۆرگیم، کله جگیم،**

کۆرؤندوکو، شاعیرلر درنگی.

۳/۷ - K (قالین ک) صامیتی: یاد دیللردن دیلیمیزه کئچن قالین K - لی کلمه لر «ک» ایله یازیلمالیدیر،

میثال: دوکتور، دموکراسی، کاراکتر

۳/۸ - عرب کۆکلو کلمه لرین سۆنوندا اصلینده «ع» حرفی ایله ایفاده اولان و بیزده H سسینه

دؤنموش اولان فونم «ح» حرفی نین موافیق فورمو ایله یازیلماق: **ماتاح، طاماح.** همین سس

کلمه لرین اورتاسیندا «ه» حرفی نین موافیق فورمونا چئوریله جک: **فهله.**

۳/۹ - تلفؤظوندن آسیلی اولمایارق، یابانچی کلمه لرین باشلانیشیندا و بعضاً اورتاسیندا «ق»

کیمی سسلنن «غ» حرفی اولدوغو کیمی یازیلماق:

غریب	غزل	غم	افغان
------	-----	----	-------

۳/۱۰ - فارس کلمه لرینده کی «گ» حرفی بعضاً «ق» کیمی تلفؤظ اولدوغونا باخمایارق اولدوغو

کیمی یازیلماق:

کارگاه	آگاهی	دانشگاه	آبگوشت	گوماشتا
--------	-------	---------	--------	---------

۴ - قوشا سسلر

۴/۱ - خارجی کلمه‌لرده IA و IO و IU سس قۇرولوشونون ایچینده عمله گلن بیتیشدیریجی صامیت «ی» حذف اندیلیب، کلمه ساده‌جه بیر «ی» ایله یازیلماق:

رادیو	بیولوژی	کیوسک	دیالکتیک	نیویورک	آشیان	ریا	شیار
باریوم	نیوزویک	خیاوان	میانپور	ریاضی	سیاست	ضیالی	خیار

۴/۲ - SP و ST و SP و ST و SK قوشا صامیتلر ایله باشلانان کلمه‌لرین اولینه «ای» حیصه‌سی آرتیریلمالیدیر: ایسپورت، ایستالین، ایستانسیا، ایستراسبورق، ایستیک، ایسکتر، ایشتوتقارت، ایشنیتسل.

۵ - تشدید علامتی. عرب کؤکلر کلمه‌لرده تشدید علامتی قۇرونمالیدیر، آنجاق تۆرکجه سۆزلرده و اۇرۇپا سۆزلرینده تشدید ایشلنمز:

مؤکمل	ادبیات	موقفیت	مدنیت	دوققوز	اوتللو
-------	--------	--------	-------	--------	--------

۶ - تنوین علامتی. عربجه سۆزلرین یازیلیشیندا لازیم اولان یرده تنوین علامتیندن ایستیفاده اولمالیدیر و تنوین یازیلیشی آشاغیدا گۆرۈندوگو کیمی اولماق:

مثلاً	اعتیاراً	قصداً	سهرأ	قطعياً	عملاً
-------	----------	-------	------	--------	-------

۷ - همزه‌لی کلمه‌لر حاقیندا

۷/۱ - کلمه‌نین سۆنوندا گلن ساکین همزه ٓ سسیندن سۆنرا گلسه، «ا» بیچیمینده یازیلماق:

منشأ	مبدأ	ملجأ
------	------	------

۷/۲ - همین نۆوع همزه U سسیدن سؤنرا گلسه، «ء» بیچیمینده یازیلماق: سؤء.

۷/۳ - همین نۆوع همزه A سسیدن سؤنرا گلسه، تلفؤظه غیر- فعال اولدوغونا گؤره یازیلماق:

اوشا	ایملا	ایجرا	ایتیلا	انییا	اؤلویا
------	-------	-------	--------	-------	--------

۷/۴ - A سسی ایله سسلنن همزه «آ» بیچیمینده یازیلماق، آنجا مء علامتی نین یازیلماغی چاشقینلیق احتمالی اولان یترده گرکلیدیر:

سؤال	مؤاخیزه	میدآت	ایشآت	مأل	مآب
------	---------	-------	-------	-----	-----

۷/۵ - Θ سسی ایله سسلنن همزه «ا» بیچیمینده یازیلماق:

جؤرات	تأسؤف	هئیات	مسأله	نشآت
-------	-------	-------	-------	------

۷/۶ - آنجا بؤ Θ سسی کلمه نین سؤن سسی اولسا، همزه «ا» بیچیمینده یازیلماق:

نشئه	تؤوطیه
------	--------

۷/۷ - I سسی ایله سسلنن همزه «ی» حرفی ایله ایفاده اولماق:

رییس	فدایی	جرایید	ایسرائیل	کاینات	داییر
------	-------	--------	----------	--------	-------

قئید: **منشا، اینسانین منشایی، مبداء، سفیریمیزین مبدایی** کیمی کلمه لر گؤرؤندوگو کیمی یازیلما لیدیر.

۷/۸ - همزه O و U و E سسلری نین بیرى ایله سسلنیرسه، «ئ» بیچیمینده یازیلماق:

ناپلئون	ژنؤپولیتیک	زنؤس	دؤنل	سؤند	نؤنل	شؤنؤن
کلئؤپاترا	مانؤ	رؤنؤس	ایدنؤلؤزى	نؤن	آنؤرت	مسؤل
آرکنؤلؤزى	رئؤف	داخانؤ	ایشترائؤس	سؤل	چائوشسکو	تئولؤزى

۷/۹ - E سسىندىن سۇنرا گلن همزه «ئ» بېچىمىندە يازىلماق: **تئاتر، نئال، ئاندرئال، پروتئىن**
(پروتئىن).

۷/۱۰ - Ö و Ü سسىندىن سۇنرا گلن همزه يازىلماق:

مۆتىر	مۆسىس	مۆكىف	مۆئث	مۆدب	لؤلؤ	مۆمىن
-------	-------	-------	------	------	------	-------

۷/۱۱ - اۇرۇپادان آلىنما كلمەلردەكى ae سسلرى بىزدە «آ» بېچىمىندە ايفادە اولماليدير: aeroport
آىروپورت، aeroplan آىروپلان.

۷/۱۲ - تنوین قبول اندن همزه بۇرادا گۇرۇندوگو كىمى يازىلمايدىر: **جۇزئاق، اىستىئاناق.**

۸ - شكىلچىلرین يازىلىشى

۸/۱ - شكىلچىلر عۇمومىتلە كۆكلرە بېتىشىك يازىلر: **كلمىشم، كلدىلر، انلر، گۆزلىدىر.**

۸/۲ - «مى» و «مو» سۇال شكىلچىلرى اۇرتادا بېتىشىك، سۇندا ايسە يان- يانا يازىلمايدىر:

كلىدى مى؟ گئدى مى؟

اى بىقارار سىنەدە، نىشترمىسەن، نەسەن؟ پىكانمىسان، كۆنولموسەن، اخگرمىسەن، نەسەن؟ (قۇوسى

تېرىزى).

۸/۳ - «دا» و «دە» نىطق حىصەلرى شكىلچى كىمى اىشلندىگى زامان بېتىشىك، يۇخسا آىرى يازىلر:

بۇ سۇالین جاوابى **مىندەدیر** حسن دەدلى، من دەد.

۸/۴ - كلمەلرى بېتىشىدىرىجى صامىتلە باشلانان شكىلچىلردن قاباق پارچالاماق تۇوصىه اولور:

موسىقىسى، قالمالى يام، قالمالى بىق، دئەلى يىم، دئەلى بىك، فىضولى يە.

باشقا مىثاللار:

ئىشوا	ئىشفا	بىر، بىر	بىك، بىك	بە، يا	نەن، نەن
تقى ئىشوا	تقى ئىشفا	لنگى بىر، داشى بىر	دئەمەلى بىك، قالمالى بىك	على بە، ماھنى يا	نەنەن، تەملى نەن

۸/۵ - اۋزون كەلمەلەرنى يازىلىشىنى آسانلاتماق اۆچۈن دۇرد و داھا چۆخ ھىجالى كەلمەلەر سسلى ابلە بىتن مۇرەمدن سۇنرا پارچالانا بىلەر، آنجاق آرالارىندا فاصىلە اولمامالىدەر: **مۇسقى چىلەر،**

بىزىمكى لور

۸/۶ - بىر كەلمەدە عىنى سامىت يا بنزر سامىتلەر آردىجىل شكىلدە اۆچ دۇنە تىكرار اولورسا، كەلمە اىكى مۇرەم آراسىندا پارچالانا بىلەر، آنجاق بىر كەلمەنن مۇختلىف حىصەلرى يان- يانا يازىلمالىدەر، مىثال اۆچۈن: **سسسى سىسسىر**

۸/۷ - مۇرەملەرنى قۇوشاغىندا عىنى حرف يا اۆخشار حرفلەر تىكرار اولورسا و او اىكى حرفىن بىرىنجىسى ساغدان مۇتصىل يازىلمىشسا، كەلمەنى ھىمىن يىردە پارچالاماقتۇوصىھ اولور:

نسىل لر	منىم مىش	دىل لنىمك
---------	----------	-----------

آشاغىداكى مىثاللاردا سامىتىن ساغ طرفدن آبرى يازىلدىغىنا گۇرە سۇل طرفدن مۇتصىل يازىلماسى تۇوصىھ اولونور:

اللر	داممىش	آشسىز	گۇللىنىمك
------	--------	-------	-----------

۸/۸ - باشقا دیلردن آلدیغیمیز بو حیصه‌لر قوشولدوغو سۆزه بیتیشیک یازیلماق:

کار (صنعتکار)	خانا (کیتابخانا)	دار (محصولدار)	گاه (دانشگاه)
کده (دانشکده)	بش (بشکار)	باز (آشپاز)	باز (قوشباز)
بر (دیبر، سیمینبر)	جو (دانشجو، صولحجو)	ایزم (متابولیزم)	پش (پشسواز)
کش (قایغیکش)	گر (میسگر)	زده (غریزده)	خواه (ترقیخواه)
نامه (شیکایتنامه)	زن (لافزن)	خور (روشتخور)	دان (نمکدان)
یستان (دشتیستان)	زادا (ملیکزادا)	سن (سنتز)	هم (همصو‌حبت)
اؤف (حسنوف)	اؤوا (حسنؤوا)		

۸/۹ - باشقا دیلردن آلدیغیمیز آشاغیدا قنید ائدیلمن حیصه‌لر مؤستقیل و قوشولدوغو سۆزه یاخین یازیلماق:

شؤناس (آذربایجان شؤناس)	پرست (وطن پرست)	طلب (شؤهرت طلب)
فؤرؤش (فضل فؤرؤش)	آنتی (آنتی کؤمونئیست)	پرور (قوناق پرور)
	پان (پان عربیزم)	

۹ - کلمه‌لرین یازیلیشی

۹/۱ - «مدنیت»، «ادبیات»، «سوتیه»، «قیمت»، «صحیه»، «ویتنام» و «کیف» کیمی آلیما سۆزلرده ایشلنن İYY سس ترکیبی و İY سس ترکیبی بورادا گؤرؤندوگو کیمی بیغجام شکیلده و ساده‌جه بیر «ی» ایله (و لازیم گلسه، بیر تشدید علامتی آرتیرماقلا) ایفاده اولماق.

۹/۲ - اؤروپا دیلریندن آلینمیش کلمه‌لر عؤمومیته فرانسیز تلفوظو ایله یازیلماق: **وداکسیون،**

ناسیونال، انرزی.

۹/۳ - اۋرېژېنال ايملاسى G ايله يازيلان و آذربايجان لاتين اليباسيندا Q ايله ايفاده انديلن سس

بيزده «ق» ايله يازيلاجاق: **اۋرتوقوافى، قرامو، قازو.**

۹/۴ - تۈرك سۆزلىرى نېن باشلانيشينداكى I فونمى قۇرۇنوجاق (A سسینه چئوريلمه به جك):

ايشيق	ايلديريم	ايتليق	ايتلغيم	ايتلخى
-------	----------	--------	---------	--------

ديقت: **ايراق، ايلان، اينام** كيمى كلملر بو قايدان قيراقدا قالير.

۹/۵ - بۇ قرارنامه ده كى قئيدلىرى نظرده تۇتماق شرطى ايله بۇتون يابانچى كلملر فونتيك شكilde

يازيلاجاق:

مۆشكول	مۆزد	مۆنتظم	مۆسابقه	مۆرتب	مۆبتدا
ايشتيقال	ايمام	اينسان	ايتقيلاب	ايقرار	ايشتياق
مۆباريزه	مؤناظيره	مؤناسيب	مؤختليف	مؤنحصير	مؤعاصير
علم	عشق	احسان	قشيد	مثيل	ششيطان
مؤعلميم	مؤهنديس	مؤكليف	مؤذب	مؤثير	مؤنت
ظالميم	لازيم	ناييل	قادير	خاريج	باريز
منافع	محافيل	مكاريم	منازيل	كواكيب	مؤعتديل
تؤهمت	مؤهنت	حؤرمت	صؤحبت	شؤهرت	حؤكم
تلويزيون	تلفون	كافه	باله	فؤتوكوبى	سمينار
ترمومتر	ايتيمولوژى	اؤكسيژن	آنتى تز	ترانشه	لاووازيه
پروژكتور	تلكس	المنت	ايدىمى	تئورى	الاستيك
انگلس	رنه دكارت	هرمان هسه	نيچه	قؤنه	هاينريش هاينه
هليؤم	سزيؤم	نئون	مؤلكؤل	سئؤل	رناليزم
ورزش	گرديش	ياديگار	مؤرداد	اؤردبهيشت	ايسفند

۹/۶ - صایبتلری تمثیل ائدن دیاکریتیك علامتلرین یازیلیشى ساده جه کلمه نین بیرینجی هیجاسیندا
گرکلیدیر: **گورونوش، اوغوز، دویون**.

آنجا ق مۆبتدیلر اۆچون بو علامتلرین هر یترده یازیلیشى تۆوصیه ائدیلهیر: **گورونوش، اوغوز،
دویون**.

۹/۷ - فارسجا و عربجه شخص آدلاری نین یازیلیشیندا اؤریژینال ایملای قورونمالیدیر: **محمد،
حسین، ابوالقاسم، منوچهر، کاظم، عبدالناصر، سعود الفیصل، کبری، ساعد، هیئت**.

۹/۸ - دوغمالاشمیش عرب و فارس منشالی شخص آدلاری اؤز ایملامیزلا یازیلای بیلر: **علسگر،
فاطما، حوسن، ایرضا، ممد**.

۹/۹ - جوغرافی آدلاری ایراندا ایشلندیگی کیمی، آنجا ق ایمكان داخلینده اؤز تلفؤظوموزه اؤیغون
شکیلده یازیلایجا ق: **لهیستان، اؤزبکیستان، هیندوستان، لؤبنان، اوتریش، تۆرکیه،
کوردوستان**.

۹/۱۰ - سون عصرده غرض اوزوندن یا بیلگی چاتیشمازلیغی سببیدن دیشدیریلیمیش یتر آدلاری
ایمكان داخلینده اؤریژینال شکیلده یازیلایجا ق: **توفارقان، سئیدآوا، ساین قالا، سولدوز،
آخما قایا**.

۹/۱۱ - فارسجادا ایشلنمکده اولان تۆرک سۆزلری اؤز ایملامیزلا یازیلایجا ق: **بوشقاب، اۆتو،
سولوق، اؤمود، قولدور**.

۹/۱۲ - سیرا سايلار و ایسمین موختلیف حاللاریندا و منسوییت فۇرموندا چیخیش اندن سايلار
 آشاغیدا گۇرۇندوگو کیمی یازیلمايدير:

میتاللار	یازیلیش طوزی				کاتقۇری
۱۲۷۹ - جو ایل	۹-جو	۶-جی	۳-جو	۲-جی	سیرا سايلار
۱۲ - نی چاغیرین	۶-نی	۱۳-ۆ	۱۲-نی	۱۱-ی	تأثیرلیک حال
ساعات ۱۱-ده	۹-دا	۶-دا	۱۲-ده	۱۱-ده	یئرلیک حال
۱۲- یه خیر وئیرین	۹-۱	۶-یا	۱۲-یه	۱۱-ه	یۇزلوک حال
ساعات ۱۱- دن قاپاق	۶-دان	۹-دان	۱۲-دن	۱۱-دن	چیخیشلیق حال
ساعات ۱۱- یین یاریسی	۵-ین	۴-ۆن	۱۲-نین	۱۱-ین	بیییلیک حال
نخۇردادین ۷-سی	۷-سی	۹-و	۱۲-سی	۱۱-ی	منسوییت فۇرمو

۹/۱۳ - دۇغمالاشمیش خارجی کلملر اۇرتوقرافیده تۆرک سۆزلیرى کیمی چیخیش انده جک:

مۇغایات، هامبال، باریت، منیزی، آبیرو.

بۇ کیمی کلملرین یازیلیشى اۇرتوقرافی سۆزلوگونده وئریله جکدیر.

۱۰ - مۆرگب سۆزله و سوز بیرلشمه لری نین یازیلیشى

۱۰/۱ - مۆرگب کلملرین ترکیب حیصه لری مۆستقیل، آنجاق یان- یانا یازیلمايدير: **آغ ساققال،**

آغ بییرجک، ککلیک اوتو، قانونا اویغونلوق، گوزوگوتورمزلیک، دیک باشلیق.

۱۰/۲ - یابانچی مۆرگب کلملر بیر لکسیک واحید کیمی دنییل، مۆرگب کلمه کیمی نظرده

توتولاجاق. باشقا سۆزله اولارین حیصه لری مۆستقیل، آنجاق یاخین یازیلجاق:

مؤحت افزا	دیل آرام	وطن پرست	شؤمرت طلب
-----------	----------	----------	-----------

قنيد اتنديگيميز كيمي، آشاغيداكى تركيبلر مۆزگب سۆز حساب اتدليلير:

شؤناس (آذربايجان شؤناس)	پرست (وطن پرست)	طلب (شؤهرت طلب)
قؤروش (فضل قؤروش)	آنتى (آنتى كؤمونىست)	پرور (قؤناق پرور)
	پان (پان عربيزم)	

۱۰۳ - فارسجا سۆز بيرلشمه لرى نين آزی بير حيصه سى ديليميزده تكليكده معنايا ماليك اولسا، اونلارين علاقەسى «-» اشاره سى ايله ايفاده اولاجاق، يۇخسا بوتون تركيب بير لكسيك واحد كيمي قبول اولاجاق:

سيماي - شمس	زؤلف - پریشان	سؤء - قصد	بادەي - ناب
پنبەي - داغ - جؤنون	غير - مۆمكون	ضيق - ايتقيلاب	چشم - گيريان

۱۰۴ - فارس و عرب ديللريندن آلدیغيميز بيرلشمه لرده كى «و» باغلاييجيسى اولدوغو كيمي و يا موافيق دياكرىتيك علامت قبول اندهرك ايملادا چيخيش اندهجك:

گشت و گؤذار	درد و غم	نالە و افغان
گشت و گؤذار	درد و غم	نالە و افغان

۱۰۵ - عربجه عيبارلر، سۆز بيرلشمه لرى، اتالار سۆزو و آيلر اوزيژينال ايملايلا يازيلاجاق:

على الخصوص	سهل الهضم	میزان الحراره	نعوذ بالله
استغفرالله	انشالله	ماشاءالله	الى آخر

اۆرتوقرافى سىمىنارى نىن آلدىغى قارالارین آنا خطلىرى

دۆزگون يازى		يانلىش يازى
۱	گۈزلەيىرم، گۈرەجەك، ايستەمىشەم	گۈزلەيىرەم، گۈرەجەك، ايستەمىشەم
۲	دلى، گلەمك، وئىرمم	دەلى، گەلمەك، وئىرمەم
۳	گۈزل، چۆرك، دىرك، الجەك	گۈزەل، چۆرەك، دىرەك، الجەك
۴	گۈزنىم، گلنىم	گۈزەنىم، گلەنىم
۵	تېرىزىدنىم، بۇ شەردەنىم	تېرىزدەنىم، بۇ شەردەنىم
۶	گۈرمەمىشەم، گۈتۈرمەمىشەم، گلەسەيدى	گۈرمەمىشەم، گۈتۈرمەمىشەم، گلەسەيدى
۷	يار بىزە قۇناق گلەجەك.	يار بىزە قۇناق گلەجەك.
۸	بىلەرک، گلەرک	بىلەرک، گلەرک
۹	دەم، اۆزىگەم، وظیفەن	دەم، اۆزىگەم، وظیفەن
۱۰	اۆلكە	ۆلكە، نۆلكە
۱۱	انل، انو، اتىمك	ئل، نو، تىمك
۱۲	ايضاح، ايلان، ايكى	يضاح، يلان، يكى
۱۳	گل چۆرك يى	گل چۆرك يە، گل چۆرك يە
۱۴	گىنجە، گىندر، دىندىم	گىجە، گىدر، دىدىم
۱۵	انرۇى، الكىترىك، المىت	انئىرۇى، انللكىترىك، انللمىت
۱۶	اتنىك، سىپتامىر، اپىدىمى	اتئنىك، سىپتامىر، اپىدىمى
۱۷	احسان، اعتمىداد، اعتمىيار	احسان، اعتمىداد، اعتمىيار
۱۸	سحر، علم، عشق	سحر، علم، عشق
۱۹	تسبىنج، پشواز	تسبىنج، پشواز
۲۰	مهربان، مەتر	مەربان، مەتر
۲۱	مىل، قنىد، شنى، ننى، يىكۈن	مىل، قنىد، شنى، ننى، يىكۈن
۲۲	سالماق، سۈن، ساققال	سالماق، سۈن، ساققال
۲۳	ترلان، تۇيوق، اۇناق، تۇى	ترلان، تۇيوق، اۇطاق، طۇى

دۆزگۈن يازى	يانلىش يازى
۲۴	ماھنى، ھنىوا، شىھ
۲۵	ايىدە، گۈيرچىن، گۈى
۲۶	دېيرمان، دىئىل، دېيشمك
۲۷	ايرى، ايلنجە
۲۸	گلەجگم، چۈرگىم، گۈينگىن، الجگىم
۲۹	گۈرۈندۈگۈ
۳۰	دموكراسى، دوكتور
۳۱	غم، غۇصە، غرىب
۳۲	دۈولت، شۈكت، دۈوران
۳۳	چاققال، ائششك، دوققوز
۳۴	عمە، عطار، حېصە، حاقىندا
۳۵	مئلا، قىدا، سېھرا
۳۶	دانىشقاھ، آقاھى
۳۷	خىاوان، رياضى، سياست
۳۸	ايسپورت، ايستالين، ايسانىيا
۳۹	منشا، مېدا، ملجأ
۴۰	مۇمىن، رۇيا
۴۱	اينشا، ايملا، ايجرا
۴۲	جۈزأت، ھىأت
۴۳	مانۇ، شۈتۈن، رۇف
۴۴	رىيس، جرابىد، كاينات
۴۵	مۇكېف، مۇئىر، مۇسىس
۴۶	جۈزئا، ايسيتشانا
۴۷	صھىيە، سويە، ادبىيات
۴۸	اينسانلار، گۈنشلر
	ماھنى، خنىوا، شىھ
	ايگدە، گۈرچىن، گۈك
	دگيرمان، دگىل، دگىشمك
	اگرى، اگلنجە
	گلەجىم، چۈرەيىم، كۈينەيىن، الجەيىم
	گۈرۈندۈيو
	دموكراسى، دوكتور
	قم، قۇصە، قرىب
	دۈولت، شۈكت، دۈران
	چاققال، ائشك، دوققوز
	عممە، عططار، حېصصە، حاقىندا
	مئلن، قىدن، سېھون
	دانىشقاھ، آقاھى
	خىياوان، رياضى، سياست
	ايسپورت، ايستالين، ايسانىيا
	منشە، مېدە، ملجە
	مۇمىن، رۇيا
	اينشا، ايملا، ايجرا
	جۈزأت، ھىأت، ھىأت
	مانۇ، شۈتۈن، رۇف
	رىيس، جرابىد، كاينات
	مۇكېف، مۇئىر، مۇسىس
	جۈزئا، ايسيتشانا
	صھىيە، سويە، ادبىيات
	اينسانلار، گۈنشلر

دۆزگون يازى		بانلىش يازى
۴۹	گۈزلدېر، گلمېش دېر	گۈزۈل دېر، گلمېش دېر
۵۰	تانرى نىن آدىيلا	تانرى نىن آدىيلا
۵۱	تانرى يا يالوارماق	تانرى يا يالوارماق
۵۲	دئمەلى بېك	دئمەلى بېك
۵۳	يىرى يىر	يىرى يىر
۵۴	تقى يىف، تقى يىئا	تقى يىف، تقى يىئا
۵۵	عاراقچى نىن مئدە دېر.	عاراقچى نىن مئدە دېر.
۵۶	حسن دە گلدې، مئ دە.	حسن دە گلدې، مئ دە.
۵۷	صئمتكار، كىتابخانا، محصولدار	صئمتكار، كىتابخانا، محصولدار
۵۸	شىكايىتامە، همصۇحب	شىكايىتامە، همصۇحب
۵۹	آذربايجان شۇناس	آذربايجان شۇناس
۶۰	مۆشكول، مۆزد	مۆشكول، مۆزد
۶۱	اىستىقلال، اىنسان	اىستىقلال، اىنسان
۶۲	مۇبارىزە، مۇعاصىر	مۇبارىزە، مۇعاصىر
۶۳	ظالم، لازىم، ناظىر، شاھىد	ظالم، لازىم، ناظىر، شاھىد
۶۴	صۇحبىت، شۇھرىت، حۇرمىت	صۇحبىت، شۇھرىت، حۇرمىت
۶۵	ورزىش، گىردىش	ورزىش، گىردىش
۶۶	زۆلفى- پرىشان	زۆلفى- پرىشان
۶۷	نالەى- بۆلبول	نالەى- بۆلبول
۶۸	آغ ساققال كىشى	آغ ساققال كىشى
۶۹	ككلىك اوتو، ايت بۇرنو	ككلىك اوتو، ايت بۇرنو
۷۰	آمبار، قايدا	آمبار، قايدا
۷۱	طاماح	طاماح
۷۲	ظارافات، صاباح	ظارافات، صاباح
۷۳	طايف، هامبال، فايدا	طايف، هامبال، فايدا
۷۴	تۆرك، بۆيوك، بۇشقاب	تۆرك، بۆيوك، بۇشقاب

تەرىقلەر

اۋرتوقرافى. دېلىن دۆزگون يازى قايدالارنى اراشدىران بىلىم ساحەسى اۋرتوقرافى ادلانير.

بېتىشىدىرىجى صاميتە. تۆرك دېلىندە ايكى صاييت آرديجىل ايشلنمز و بۇ كىمى دۇروم اۋرتايا چيخينجا، ايكى صاييتىن آراسيندا «بېتىشىدىرىجى صاميت» دىيىلن بىر فۇنم چيخيش اندر. بېتىشىدىرىجى صاميت داها چۇخ اۆچ شكىلدە تظاهۇر اندير: س (آتا، آتاسى)، ن (مۇسىقى، مۇسىقىنى)، ي (ماهنى، ماهنىيا).

دياكريتىك علامتە. فۇنملرىن سس اۋزلىگىنى تمثيل اندن و اۋنلارى بىر- بىرىندن فرقلندىرن علامتلردن عىبارتدير كى، حرفىن اۋستونە يا آلتىنا آرتىريلار. ميثال: **اۋن، اۋن، اۋن، اۋن** و **اۋن** كلمەلىرىن تىلفوظ فرقىنى تمثيل اتمك اۋچون «و» حرفىن اۋستونە قۇيولان آيرى- آيرى دياكريتىك علامتلردن اىستيفادە اولونموشدور.

سسىلى لىر و سسىزلىر (صايىتلر و صاميتلر). فۇنملر سسىلى (A, I, O, U, Ə, E, Ö, Ü, İ) و سسىز (P, T, Ş, K, L و باشقالارى) اولماق اۋزرە ايكى قولا آيرىلىر: سسىللىرىن تىلفوظوندا بو خوصوصيت وار كى، هاوا جريانى آزاد شكىلدە و هر هانسى مانعە ايله قارشىلاشمادان آغيزدان چىخار. سسىزلىرىن تىلفوظو ايسە هاوا جريانىن موعىن مانعەلرە راست گلدىگى اساسيندا فۇرمالاشير.

فۇنمە. ايكى كلمەنى فرقلندىرن ان كىچىك سس حيصەسىندن عىبارتدير. ميثال اۋچون **كۆز و كۆز** كلمەسىنى نظردە تۇتاق، بۇ ايكى كلمەنى فرقلندىرن جەت اۋنلارىن بىرىنجى سس حيصەسىن تىلفوظ طرزىندن عىبارتدير. باشقا ميثال: **اۋز و اۋز** كلمەسى.

لكسىك واحيد (سۆزجوک). سۆزلوكدە قئىد ائدىلمگى ضرورى اولان و سادە بىر معنانى ايفادە اندن كلمە بىر لكسىك واحيد يا سۆزجوک ادلانير. ميثال اۋچون **كلمك** فعلى كۆرونديوگو شكىلدە سۆزلوگە داخىلدير، آنجاق **كلمىشەير** سۆزونو سۆزلوگە داخىل اتمگە گرک يۇخدور.

مۇزفۇم. ھەر سادە كۆك ياكى شىكىلچى بىر مۇزفۇم آدلانىپ و مۇزفۇم عۆموميتلە ان كىچىك معنا واحىدلرى يا قراماتىك وظيفەنى تمثىل اندن حىصەدن عىبارتدېر. مىثال اۆچون **گىتىر 40 مىشىم** سۆزونو بو مۇزفۇملرە بۆلمك اولار: **گىتىر + 40 + مىش + ام.** مۇزفۇم آنلايشىنى ھىجا آنلايشى ايله دىيشىك سالماق لازىمدىر. مىثال اۆچون ھىمىن سۆزو ھىجالارا بو شكىلدە بۆلمك اولار: **گە + تىو + 40 + مى + شم.** كۆرۈندۈگو كىمى مۇزفۇملر ھىمىشە معنالى حىصەلردىر، آنچاق ھىجالار معناسىز دا اولايلىر.

ھىجا. صامىتلر تكلىكدە تلىقۇظ اندىلە بىلمز. اولنلارى تلىقۇظ ائتمك اۆچون ياناشى گئدن صامىتلردن فايدالانماق گركليدېر. بئلهلىكلە ھەر ھىجانىن اۆزگىندە بىر صايىت دايانىپ، بىر كلمەنى صامىتلرىن اساسىندا تلىقۇظ اندىلە بىلن مىنىمۇم حىصەلرە آيىرماقدان ھىجالار اورتايا چىخىر. مىثال اۆچون **اۈن** بىر ھىجا، **قۇچاق** (قۇ + چاق) ايكى ھىجا و **كلمىشم** (گل + مى + شم) اۆچ ھىجادان تشكىل اولموشدور.

كۆك و شىكىلچى. ان كىچىك لكسىك معنا حىصەلرىنە كۆك و ان كىچىك قراماتىك معنا حىصەلرىنە شىكىلچى دىيىلىر، مىثال اۆچون **اۈنلۈك** سۆزو **اۈن** و **لۈك** حىصەلرىنە بۆلۈنمك اۆزرە بىر كۆك و بىر شىكىلچىدن تشكىل اولور.

آمارى آراشدىرمالار

بىرىنچى اۈرتوقرافى سىمىنارىندان سۇنرا حلّ اولمامىش ايملا مسألەلرىنى آراشدىرىپ، عۆمومى فېكىرلرى يۇخلاماق اۆچون سۆركلى مۇذاكىرەلر اساسىندا بىر تكليف لايىھەسى حاضىرلاندى. اۈستەلىك عۆمومى اۈرتوقرافى سلىقەلرىنى اۈىرنمك اۆچون بىر آمارى يۇخلايش ايشى دە دۆزىلدى. بۇ اىستىقامتدە ۶۰ سۇألدان عىبارت بىر سۇرغو ورقەسى تنظيم اولدو و سىمىناردا اىشتىراك اندنلرە پايلاندى. سۇرغودا، علمى ھىئات داخىل اولماقلا، تخمىناً ۱۵۰ نفر اىشتىراك اندىپ، مۇعىن سئچەنكلرە علامت قۇيماقلا اۈز فېكىرلرىنى بىلدىردىلر. سۇرغودا اىشتىراك اندنلر قاباقچا،

یعنی سمینارین گئیشی ایله یاناشی، بۇ فیکیرله تانیش اولموشدولار کی، هر سوأل سمبولیک بیر ماهیت داشیماقدادیر، باشقا سۆزله، هر سوأل موعین بیر کلمه نین یازیلیشیندان داها چوخ، بللی بیر ایملا سلیقه سینی تمثیل ائدیر.

سوزغو ورقه لرینده ایفاده اولونان فیکیرلر «مایکروسافت اکسل» بیلگی سایار برنامه سی واسیطه سی ایله تحلیل اندیلدی و موعین نتیجه لر اله گلدی کی، الینیزده کی «تورک دیلی یازی قوراللاری» جوزه سی نین تملینی تشکیل ائتمکده دیر. قئید ائتمک لازیم دیر کی، سمینار اوز قورالارینی علمی هئیأتین وئردیگی جاوابلار اساسیندا تنظیمله میشدیر، آنجاق آلینان آمار اساسیندا، عومومی دوشونجه ایله علمی هئیأتین فیکیرلری تقریباً عینی نتیجه لری گؤستر مکده دیر.

بعضی اورتوقرافی مسأله لری حاقیندا موعین بیر سلیقه نین کسکین اکثریت قازانماسی قطعی قرارلار چیخارماغا اویغون شرایط یاراتدی. میثال اۆچون **تولان** سوزونو ۹۹ فایز همین شکیلده، بیر فایز ایسه **طولان** بیچیمینده یازماغا طرف چیخیمشیدیلار. بۇ ایسه تورک سوزلرینده عرب دیلینه مخصوص صامیتلرین ایشله دیلمه مه سی حاقیندا فیکیر بیرلیگینی گؤستریدی. بۇنا یئزر دوزوم **انورزی، الکتوریک، المنت ...** کیمی اوزروپا سوزلری نین یازیلیشی مسأله سینده ایدی. بۇ کیمی کلمه لرین یازیلیشین ۷۱٪ یوخاریداکی شکیلده، ۲۹٪ ایسه **انئورزی، الئکتوریک، الئمنت ...** شکلینده یازماغی اویغون گؤرموشدولر. گؤرون دوگو کیمی بۇرادا دا کسکین بیر اورتوقرافی سلیقه سی اورتایا چیخیمشیدیر.

آنجاق بیر نئچه مسأله حاقیندا بله بیر کسکین اکثریت اله گلمه میشدیر. بۇنلاردان «او معدوله» آدلانان ایملا مسأله سی و قوشا صامیتله باشلانان یابانچی کلمه لرین (پلان، پروقرام، کرونولوژی) یازیلیشین قئید ائتمک اولار. علمی کومیسون بۇ کیمی ایملا مسأله لری حاقیندا قرار چیخارماغی گله جک سمینارلارا بۇراخماغی اویغون گؤرموشدور.

سمینارین قۇرولوشو

سمینارین قۇرولوشو:

درگیلر و قزتلر: وارلیق، مهد آزادی، نوید آذربایجان، آوای اردبیل، شمس تبریز، ارک، چیچک
نشریاتچیلار و مدنیت اوچاقلاری: چیچکلر قۇرولوشو، میشو کۆلتور درنگی، گۆنئی مدنیت اوچاغی، اندیشه
نو نشریاتی، صابر درنگی، آذربایجانلی بیلی یۆزدلورلار تۆپلومو

سمینارین باشقانی: دۆکتور جواد هیئت

سمینارین دبیری: مۆهندیس ابراهیم رفر

سمینارین آراشدیرما مۇوضوعلاری: مورفم و هیجا آنالیسی و یازی قایدالاری، شکیلچیلر، دخیل
کلملر، مۆرکب سۆزلر و سۆز بیرلشمه لری، قیسالتملار، عۆمومی اؤرتوقرافی مسأله لری

علمی هیئاتین عۆضولری:

اکبر آزاد، دۆکتور جمال آیرملو، فریبا ابراهیمی (آفاق)، عادل ارشادی فر، حسن ارک، توحید اسدزاده، رسول
اسماعیل زاده، محمد اشراقی، فریده اصغرینا، نادر الهی، بهروز ایمانی، بهزاد بهزادی، یوسف بهنمون (دالغین)،
دۆکتور غلامرضا بوڈاغی، دۆکتور حسین پناهی، حسن م. جعفرزاده، میر هدایت حصاری، بهرام حق پرست
(انلچین)، علیرضا حمیده خو، علی حسین زاده (داشقین)، حسن خدائی (تایماز)، بابک دانشور، عبدالرحمن
دیه جی، حسن راشدی، مصطفی رزاقی، مهرشید رهنما، ابراهیم رفر، محمد تقی ستاری، داود سعید خانلو،
حسین مسلمی، دۆکتور حسینقلی سلیمی، حسین طهماسب پور، یحیی شیدا، علیرضا صرافی، کیان صفری،
دۆکتور هوشنگ عطاپور، دۆکتور محمدعلی فرزانه، مسعود فیوضات، دۆکتور حسین فیض اللهی وحید،
دۆکتور م. قاسمی (آغشین آغکمرلی)، حبیب قنبرپور، رسول کامران کشتیان، محمدرضا کریمی، علی
محمدزاده فارسی، توحید ملک زاده، عزیز محسنی، حسن مجید زاده (ساوالان)، حسین محمدخانی (گۆنئیلی)،
دۆکتور حسین محمدزاده صدیق (دۆزگون)، دۆکتور یوسف معاری، عباد معی زاده (آغداشلی)، ناصر
منظوری، علیرضا مقدم، اسدالله مردانی، کریم مشروطه چی (سۆنمز)، صدیار وظیفه (ائل اوغلو)، اسماعیل
هادی، دۆکتور جواد هیئت، محمدرضا هیئت

صفويلىرىن حربىي تشكىلاتى نىن قۇرۇلۇشونادا يىر (امىرالامرا و اۋنون صلاحىتلىرى)

ناظىم جعفرلى
تارىخ علملىرى نامزدى

اۋن آلتىنچى عصرىن اۋللىرىندە اساسى قۇيۇلمۇش صفوى حربىي تشكىلاتى مۇڭب قۇرۇلۇشا مالىك اۋلماقلا اۋز دۇورونە گۇرە مۇكەمل بىر اۋردو ايدى. اۋردونون كاماندا ھىيأتىندە امىرلر و امىرالامرالار اۋزونە مەخسۇس يىر تۇتوردولار.

امىر اىصطىلاھى صفويلىرىن ھاكىمىيەتتە قدر دە مۇوجود اۋلمۇش، عرب خىلافتى دۇورونەدە امىر، باشچى، ھۆكەمدار اۋنلاملارنىدا ايشلىنىش، سۇنرالار ايسە مۇسلمان اۋلكەلرىندە سىركردە، ھاكىم مەناسىنى ساخلامىشىدۇر. ايسىتر قارا قۇيۇنلۇلار، ايسىترسە دە آغ قۇيۇنلۇلار دۇورونەدە بۇ دۇولتلىرىن حربىي قۇۋەلرى نىن تشكىلاتلاندىغى اۋچون مۇلكى وظيفە داشىيان ھاكىملر اۋنلامى ايلە اۋردو باشچىسى اۋلان امىر اۋنلايشى اراسىندا فرق ھەم ايجرا ايتىدىگى ايشىن تەيىناتىنا و ھەم دە، صلاحىتلىرىنە گۇرە بىر-بىرىندەن فرقلىنىدى.

امىر، امىرالامرا ايلە ياناشى "امىر-لشگر" (قۇشون امىرى) اىصطىلاھى دا ايشلىنىدى. مثلاً قارا قۇيۇنلۇ ھۆكەمدارى جھانشاه عربشاه آيىنلۇنو امىر-لشگر ائىدىب، اۋنو ۱۲ مىن نفرلى آتلى دستەسى نىن باشچىسى، كۇماندىرى تەيىن ائىدىر.

صفويلىرىن ھاكىمىت اۋغروندا مۇبارىزە آپاردىغى دۇورده و ھاكىمىتلىرى نىن ايلك دۇورونەدە اۋنلارنى سىرانجامىندا تشكىلاتلانمىش ھاضىر نىظامى حربىي قۇۋە بۇخ ايدى. قۇشونون اساسىنى صفويلىرىن ھاكىمىيەتتە قدر مۇوجود اۋلان آيرى-آيرى طايفالارنى سۇۋارى دستەلرى تشكىل ائىدىدى. طايفانىن مۇلكى و حربىي ھاكىمىيەتنى طايفا باشچىلارى اۋز اللرىندە جەمەلشدىرمىشىدى. ھەر طايفانىن اۋز امىرى وار ايدى كى، اۋ دا ھەم طايفانىن آغساقالى، باشچىسى، ھەم دە طايفانىن حربىي سىركردەسى ھساب اۋلۇنوردو. دىنچلىك دۇورونەدە مۇلكى ايدارەچىلىككە باغلى صلاحىتلىرىنى ايجرا ائىدىر، طايفا داخىلىندە كى ضىدئىتلى مسألەلرى تىنظىمەلەيىر، تىصروقات مسألەلرى ايلە مشغول اۋلوردو. طايفالار اراسى موحارىبەلر و يا يادا ئللىلرە قارشى آپارىلان مۇخارىبەلر زامانى ايسە طايفا امىرى نىن حربىي باشچى كىمى صلاحىتلىرى نىن ايجراسى اۋن پلانا كىچىرىدى.

صفويلىر دۇولتىنىن يارانماسى و فۇرمالاشدىرىلماسى دۇورونەدە دىگر حربىي رۇتبەلر و وظيفە ايشتاتلارى كىمى

اميرلرين ده ايستاتۇسلارى، صلاحيت دائيره لرى دىققلشديريلمىشىدىر. هر شئيدن اۆل اميرلىك و اميرالمرالىق حربى روتبه كيمي رسمى اۆلاراق شاهين فرمانى ايله وئريلمگه باشلادى. بو روتبه لر دۇيوشلرده خصوصى فرقلىنلره وئريليبدى. مثلاً چالديران دۇيوشوندىن سۇنرا چايان سۇلتان كيمي تانينان محمد بيگ اۇستاجلييا اميرالمررا، مليك بيگ خۇيلويا امير - حرب روتبه سى وئريلدى.

نظامى اۆردونون اۆلماماسى، اۆردونون اۆلكه يه سېلنمەسى، هر بير ويلايتده، ايلتده، ماحالدا موعين سايدا اۆردو حيصه لرى نين مۇوجود اۆلماسى آبرى - آبرى يئرلره حاكيملر تعيين اۆلونا ركن ايسسيفيك بير شراييط يارادير، حربى ايشله مولكى ايشين بير الدهه جمعلشمە سيني ضرورى ائدير و مركزى حاكيमित يئرلرده تعيين اۆلونموش حاكيملره امير و يا اميرالمررا حربى روتبه سى نى وئرمرك زۇروندا قاليرديلار. بۇنونلا دا اميرلىك و اميرالمرالىق عبدى بيگ شيرازى نين قئيد ائتديگى كيمي بير طرفدىن دۇيوش مشيدانلاريندا قهرمانلىق گۇسترن پئشه كار حربچيلره وئريلير، ديگر طرفدىن تۇتدوغو وظيفه يه گۇره يئرلرده مولكى و حربى ايداره چيليكله مشغول اۆلان وظيفه صاحيبلرينه وئريليبدى. هم ده بو روتبه تگجه يئرلرده حاكيم تعيين اۆلونموش فئوداللار دئييل، مركزى دؤولت آپاراتيندا يوكسك ديوانين باشچيسينا، على روتبه لى دين خاديملرينه ده وئريليبدى. شاه اسماعيل دۇورونده حسين بيگ لله هم وكييل، هم ده اميرالمرالىق وظيفه سيني داشيبيردى. وكييليك وظيفه سى اۇنا ۱۵۰۸ - جى ايلده وئريلمىش، اميرالمرالىق روتبه سيني ايسه سۇنراكى ايلده آلمىشىدى. قاضى محمد كاشى صدرليكله ياناشى اميرلىك روتبه سى نين ده صاحيبى ايدى.

شاه اسماعيل هيچرى ۹۱۴ - جو ايلده لله بيگ شاملىنى ديوان اميرى وظيفه سيندن آزاد ائديب، ديوان اميرى منصبىنى (يوكسك وظيفه نى) محمد بيگ اۇستاجلييا وئردي.

ايالتلره حاكيم تعيين اۆلونان اميرلر و اميرالمرالارلا سارايدا فئاليت گۇسترن وظيفه صاحيبلىرى اۆلان اميرلر و اميرالمرالار آراسيندا هم صلاحيت، هم ده ايستاتۇس باخيمىندان فرق وار ايدى. منبعلرده بئله اميرلر "بۇيوك امير"، "يوكسك درگاه اميرى" كيمي تصوير اۆلونور.

درگاه اميرلىرى و اميرالمرالارى سارايدا تۇتدوقلارى وظيفه باخيمىندان و ايستاتۇسلارى باخيمىندان دا يئرلره حاكيم تعيين اۆلونموش اميرلر و اميرالمرالاردان اوستون ايديلر.

بعضاً منبعلرده يئرلرده حاكيم تعيين اۆلونموش اميرلردن بحث اۆلونا ركن "يوكسك درگاهين بۇيوك اميرى" ايفاده لرينه ده راست گللك اۆلور. اسكندر بيگ منشى شاه اسماعيل و شاه طهماسب دۇورونده كسى يوكسك و كيچيک روتبه لى اميرلردن دانىشاركن حيدر سۇلتانى قم حاكيمى و يوكسك درگاهين بۇيوك اميرلريندن بيرى كيمي قئيد ائتمىشىدىر.

فيكرىمىزچە بو اۇندان ايرلى گلىركى، يىرلرە حاكىم تەيىن اۇلونا شىخىس حاكىم تەيىناتى ابلە بىرلىكدە امىرلىك روتبەسى آلىر، دىگرلىرى ايسە حاكىم تەيىن اۇلونا قدر امىر و امىرالامرا روتبەسىنى آلمىش اۇزون مودت يوكسىك درگاهىن امىرنى كىمى فعالىت گۇسترمىشىدىر. حاكىم وظيفەسىنە تەيىن اۇلونا قدر يوكسىك درگاه امىرى اۇنلار وظيفەدن آزاد ائدىلركن يىشىدىن سارابا قايدىر و مالىك اۇلدوغو امىرلىك روتبەسىنى ساخلايردىلار. اۇللىر امىرلىك روتبەسى اۇلمايان و يىرلى حاكىم تەيىن اۇلونا قلا امىرلىك روتبەسى اۇنلار تۇتدوقلارى وظيفەدن آزاد ائدىلركن اۇنلار تەقدىم اۇلونموش طبلل، علم (بايراق)، قۇشون، رقم (يازىلى فرمان)، اۇلكا و روتبە گىرى آلىنيردى.

عبدى بىگ دەه ذوالقدر قزوین، سۇيوق بۇلاق، رنى و لار حاكىمى ايدى. ۱۵۰۹- جو ایلدە وظيفەسىندىن و امىرلىكدن آزاد ائدىلير و اۇنا مخصوص تۇرپاقلار زىنال خانان وئرىلير.

يوكسىك درگاهىن (سارابىن) امىرالامرالىرى اىچرىسىندىن پشەكار حربچىلردىن بىرى شاهىن فرمانى ابلە قۇشونا باش كۇماندان تەيىن اۇلونوردو. اۇردونون باش كۇماندانى اۇلان امىرالامرا على باش كۇماندانا - شاهان تابع ايدى. يىرلدە كى اۇردولار كۇماندانلىق ائتمك اوچون امىرلىك روتبەسى كىفائىت ائدىردى. عادتاً يىرلرە تەيىن اۇلونا قۇشون باشچىلارى نىن هامىسىنا امىرلىك روتبەسى وئرىليردى.

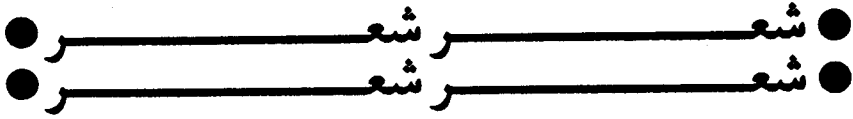
لاكىن خصوصى اىستاتۇسلو بىش سرحد ايالتىنە تەيىن اۇلونا قۇشون باشچىلارىنا امىرالامرا روتبەسى وئرىليردى. بۇ ايالتلر سىراسىندا عراق- عرب (مرکزى باغداد)، قاراباغ (مرکزى گنجه)، چۇخورسند (مرکزى چۇخورسند)، آذربايجان (مرکزى تبريز) و فارس (مرکزى شيراز) داخىل ايدى. سرحد ايالتلرىنە تەيىن اۇلونموش قۇشون باشچىلارىنا امىرالامرا حربى روتبەسى وئرىلمەسىنە باخماياراق اۇنلار دا باش كۇماندانا تابع ايدىلر. سادەجە اۇلاراق اۇنلار نىن تابەلىگىندە داها چۇخ قۇشون اۇلوردو. سرحد ايالتلرى نىن امىرالامراسى دىگر ايالتلرىن امىرلرىنە نىسبەتاً داها گىنىش صلاحىتلرە مالىك ايدى، اۇز فعالىتلرىندە باشقالارىنا نىسبەتاً مۇستقىل ايدىلر. ايمان قۇلو خان قاجار ۱۰ ايل قاراباغ امىرالامراسى اۇلوموش و اۇ سرحددە تام اىختيار و اىقتىدار صاحىبى اۇلموشدو.

دىگر طرفدىن اۇنلار نىن شاهلا بىرباشا علاقه يە گىرمك صلاحىتلرى واردى. ۱۶۹۴- جو ایلدە شاه سلطان حسين كلبەلى خان زىاد اۇغلو قاجارى قاراباغ حاكىم تەيىن ائتمىشىدى و اۇنا امىرالامرا روتبەسى وئرمكە شاهان سۇزلىرىنى بىرباشا دئمك (موصاحىبىت) حوقوق وئرمىش، بۇنونلا ياناشى شاه اۇنا قىمتلى پالتار، داش قاشلا بزدىلمىش شمشىر، بىر دست سىلاح، مۇكئمل ياراقلا تەجهىز ائدىلمىش ات ھدىە ائتمىشىدى. صفوى اۇردوسونون باش كۇماندانى امىرالامرا اۇلسا دا، امىرالامرا اىصطىلاحى ابلە سىپهسالار اىصطىلاحى نىن سىنۇنىم كىمى ياناشى ايشلە دىگىنە ابلكىن منبەلردە راست گلمك اۇلور. سىپهسالار وظيفەسى واختى ابلە ساسانىلر دۇوروندى و بىر قدر سۇنرالار دا باش كۇماندان كىمى مۇوجود اۇلموشدور. بىرىنجى شاه عباس حاكىمىتە گلدىكدن سۇنرا يىشىدىن بۇ اىصطىلاح باش كۇماندان كىمى اىستىفادە اۇلونوردو. لاكىن صولج و امىن- اسمانلىق دۇوروندى اۇردونون باش

كۆماندانى اميرالامرا حساب اۆلۈنوردۇ. موخارايى باشلايدىدا حۇرمتلى و نۆفۇدلو، كىفايت قدر دۇيوش تجروبهسى اۆلان اميرلر و اميرالامرالار آراسيندا اۆردويا باش كۆماندان - سىپهسالار شاهين فرمانى ايله تعيين اۆلۈنوردۇ. بۇ وظيفه موقتى خاراكتىر داشىيىير، موخارايى قۇرتاران كىمى سىپهسالار وظيفهسى و رۆتبهسى شاهين فرمانى ايله گىترى آلىنىردى. بۇ وظيفه و رۆتبه دۆلتدە وظيفه تۇتان عالى رۆتبهلىلر آراسيندا ان چۇخ نوفۇدا ماليك اۆلانلاردان بىرى حساب اۆلۈنور و باش وزىردن سۇنرا ان مۆھوم دۆولتى وظيفه حساب اۆلۈنوردۇ. بۇ وظيفه دن دانىشاركن كىمپىر يازىردى: سۇن زامانلار سىپهسالارلىق بىر ثابت وظيفه كىمى تشكىلاتدان سىلينيىمىشىدىر. لازىم گىلدىكده اۆردونون هر اوچ نۇوعو سفىرلىگه آلىنىر، بىر سىپهسالارين تابعلىگىنه وئرىلير. موخارايى باشا چاتىدىقدان سۇنرا اۆردونون سىپهسالارى وظيفه دن آزاد ائدىلير. اۆلكه حربى وضعيتدە اۆلاركن تعيين اۆلۈنموش سىپهسالار آنجاق شاها تابع اۆلماقلا اۆنون قارشىسىندا حسابات وئرىردى. اۆردونون بۆتون يۆكسك رۆتبهلى ضابطىلرلى، اميرلر، اميرالامرالار اۆونا تابع ايدى. يئرلى حاكىملر، خانلارين دا حربى رۆتبهلىرى اۆلدوغو اوچون اۆردونون باش كۆماندانينا تابع ايدىلر.

موخارايى و اختى تعيين اۆلۈنموش سىپهسالار كىفايت قدر تجروبه يه، دۇيوشلردە قازانىلمىش شۆهرته ماليك اۆلسالار دا، اۆردونون قروۇپلاشدىرىلماسيندا اساس ضربه نين ايستىقامتى نين موعىنلشدىرىلمەسىندە، دۇيوشون و اختى نين موعىنلشدىرىلمەسىندە سربست دئىيلدى. بۇ مسألەلر نين هامىسىندا او، عالى باش كۆماندانان صلاحيتىنى اۆزۈندە ساخلايمىش شاھلا مصلحتلشمەلى و اۆنون امرلر نين يئر نين يىتتىرمەلى ايدى. نادىر حاللاردا شاھ دۇيوش مئيدانلار يندان چۇخ آزالى اۆلدوقدا، دۇيوشه باشلاماق مغلوبيتتە برابر اۆلدوقدا سىپهسالار نوفۇدلو اۆردو اميرلرى ايله مصلحتلشمەلر كىچىرەرك قىلمى هوجوم امرى وئره بىليردى. ۱۶۱۸-۱۶۱۷- جى ايلدە عثمانلى اۆردوسو تبرىزه ياخىنلاشدىغى و اخت شاها خىر چاتدىرماق ايمكانى اۆلمادىغى اوچون يۆكسك رۆتبهلى اميرلر قارچىقاي خاندان تديير گۆرمەسىنى طلب ائدىلر. سىپهسالار قارچىقاي خان اميرلرى مشورتە يىغىب، هوجوم حاقيندا قرار قبول ائتدى و اۆردونون قىب حىصەسىنە (مرکز) شاهين عوضينه اۆزو باشچىلىق ائتدى.

اۆردويا باشچىلىق ائدن سىپهسالار موخارايى باشا چاتىدىقدان سۇنرا موخارايى يە يشكون وۇرماق، نتيجهلرى تحليل ائتمك، تلىفلر وئرمك پروسسىندە ايشتىراك ائدىر و شاھ اۆنون تكليلفر نين نظره آلىردى. سىپهسالار وظيفه دن آزاد ائدىلمەشىدن اۆل شاهين گۆستىرىشى ايله اۆردونون حربى پارادىنى كىچىرىردى. بۇنونلا دا قۇشونلار ائوه بۇراخىلير، سىپهسالار رۆتبهسى و باش كۆماندان وظيفهسى اۆندان آلىنىردى. موخارايى نتيجهلرىندە و سىپهسالار وظيفهسىنى ايجرا ائتمەسىنن وضعيتىندەن آسىلى اۆلاراق يشكوندا فعاليتىنە موافىق اۆنلار يىنى وظيفه وئرىليردى. تۆركلەر موخارايىدە گۆستردىگى رشادە گۆره قارچىقاي خان صفوى اۆردوسونون سىپهسالارى وظيفهسىندەن آزاد ائدىلەرك بۆتون آذربايجانين اميرالامراسى و تبرىز شەرى نين حاكىمى تعيين ائدىلدى.

محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

● مير ھدايت حصارى

خزان وورموش، پوزولموش باغ و گۆلشن
داھا شادلىق خيالىن اوڤما مندن
محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

باتيبيدير ياسه نرگيز، لاله يکسر
چيچکسيز باغچادا بۆلبول نه ائيلر؟
محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

فضيلت دۆنياسيندان اوچدو بير جان
اۆلويبدو سن بو امرى توتما آسان
محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

ولاکين کيمسه چکميز اينتظارين
سئچير هر يئرده وارسا ياخشيلارين
محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

چکيليمير قاره گونلر بو دياردان
سؤنور بير - بير گونشله آسيماندان
محمدزاده گئتميشدير جاھانداڻان

نئچون آرام اوتورموشان كۆنول سن
كۆچورلر قومرولار صحن - چمندن
گۆزوم دۆنموش قانا جؤور - زامانداڻان

گئندير بير - بير چمندن خوېرولر
گۆلستانداڻان اوچوب قوشلار گئنديرلر
ادب مۆلكو داھا اولموشدو ويران

گئندير مۆلك - ادبدن تاجداران
حميد تك بير بۆيوك بير عالي اينسان
بو ايتكى هر كسى ائتميش پريشان

اۆلوم كىروانى چكىميشدير قاتارين
گيزير آنجاق تاپير او اؤز شيكارين
بو ماتمدن كۆنوللر اولموش آل قان

نئچه ايلدير قضاى - روزگاردان
هر ايلده بير بۆيوك كۆچموش جاھانداڻان
«ھدايت» سن ده گل انت آه و افغان

گونش گردگینه دوغرو

● کیان خیاب

اؤلو داغلارا واردیلار اونلار
الترینده شیمشک داغارجیقلاری.
لیل گۆیلرین آغیر یوخوسوندان کئچیب،
شلالهلر آیناسیندا شاققیلدا دیلار
و توراجلار تورکوسونه قاریشیب،
یوکسکلره یاییلدیلار.
سون دوراقلارا واردیلار اونلار
گۆزلرینده آل مایاقلار هئیبه سی.
کولکلر کوکره دیکده قورخمادیلار،
دالغالار اوستونه مینیب چاپدیلار
و بیر دونیا آی ایشیفی
اورکلرینده اؤفوقا آپاردیلار.
اوزاق چاغلارا واردیلار اونلار
دؤشلرینده یشی بیر یاز هاواسی.

دوئىن مۇسىملىرىنى دوشونوب
صاباھىن مۇسىملىرىنە كۆچدولر.
و قالارغىلىق سىيرلىرىنە،
يىنى بىر ياشام چارداغىنا دوشدولر.
بوخا اۆلومە ورامادىلار
باشقا بىر اوجالىغا
ال چاتمازلىغا
و گۆز گۆرمزلىگە گىتىدىلر اونلار
يالنيز تورپاق قوخوسونا بورونوب
گونش گردگىنە دوغروا
ايندى ماوى بىر دىنيزده
سونالارين للگى دالغالانير.
دالغالارين كلگى.
بوگون بىز اونلارى
قارانلىغىن تكلگىنە اكديكسه ده
صاباح اونلار بىزه
اولدوزلارين توپلوموندان گۆيره چكلر
ايتانين!

نثیلم

● علیرضا خیابانی

سین عشقینده جانان کۆنلومو قان ائتمه ییم نثیلم
گۆزوم یاشین غم - هیجرینده غلطان ائتمه ییم نثیلم
سرای - دیلده چون یوخدور سوای غم منته همدم
بیر آهیله غم - پونهانی درمان ائتمه ییم نثیلم
اوجالمیش گۆیلره آهیم، اویادیر خالقی افغانیم
ره - عشقینده بس خالقی پریشان ائتمه ییم نثیلم
خدنگ - نازیله سینهمده گر آیلشسه پشیکانین
محبت ایله بو پشیکانی مهمان ائتمه ییم نثیلم
گۆرن دیندن چیخیر خال و خطین ائی نوقطه ی - ایمان
گۆروب حسن و جمالین ترک ایمان ائتمه ییم نثیلم
گول آچمیش زخم - پشیکانین غم - هیجراندن جانا
آچیلیمیش یاره لردن آه و افغان ائتمه ییم نثیلم
کۆنول قان ائیلهدین جانان یولوندا سن خیوانلی
متاعیم بیر کۆنولدور گر اونو قان ائتمه ییم نثیلم.

قره‌باغ در دوران پیش از اسلام

● صمد سرداری‌نیا

همچنانکه دیدیم قره‌باغ خاستگاه یکی از تمدنهای دیرین و باشکوه بود و گروههای انسانی که در آنجا می‌زیستند رفته رفته به قبایل و عشایر تقسیم گردیده و بالاخره با پیدایش فلز، گسترش جوامع شهری و توسعه سوداگری ساکنان این دیار دست به تشکیل دولتها و حکومتها زدند.

در دوره‌های باستانی تاریخ، تیره‌های گوناگونی که در آنسوی ارس می‌زیستند، تیره‌های لولوبی و کوتی در هزاره‌های دوم و سوم پیش از میلاد در بخشهای جنوبی و خزرها یا کاسپینها در غرب و جنوب غربی بودند که نام سرزمینشان نیز کاسپانا بود. دریای خزر خود به همین نام خوانده شده است. کاسپینها جامه پشمی شبیه به پیراهن به تن می‌کردند و نیزه‌های کوتاه داشتند و از نی، تیر می‌ساختند.

ولایتهای شمالی آذربایجان و نیز داغستان جنوبی در دوران باستان آلبانیا نام می‌گرفت. به نظر برخی دانشمندان، این واژه در معنای «دیار کوهها» است. هنوز هم دهکده‌ای در ناحیه قویای جمهوری آذربایجان آلبان نام دارد. دریای خزر (کاسپی) در سواحل آلبانیا نیز نام دریای آلبان به خود گرفته بود.

در اراضی آلبانیا ۲۶ تیره زندگی می‌کردند که به زبانهای گوناگون سخن می‌گفتند. بزرگترین این تیره‌ها اوتیها بودند. بازماندگان آنان هنوز هم به نام اودین‌ها در ناحیه قوت‌قاشین جمهوری آذربایجان زندگی می‌کنند. در طول سواحل رود قارقار نیز قارقارها مسکن داشتند.

یکی از جغرافی‌دانان یونان باستان قید کرده که «آلبانها خوش اندام و تنومند، ساده دل و از حقه‌بازی

بدورند». بنا به آگاهی یکی دیگر از مورخان آلبانها موطلائی بودند و چشمانشان میشی بود. آلبانیا سرزمینی با شرایط طبیعی و جغرافیایی مناسبی به شمار می‌رفت. خاک آن حاصلخیز بود. انگورزارانش اشتهار داشت. سبزه‌زاران در کنار هم مناسب برای گله‌داری بود. آلبانها با شکار و ماهیگیری نیز روزگار می‌گذراندند. بنا به گفته مورخان باستان سگهای درشت اندام این ولایت، گاوهای وحشی و حتی شیران را نیز می‌دریدند.

استادکاران آلبان، حکاکی بر روی فلز را آموختند. در کاوشهای باستان‌شناسی در آلبانیا گردن‌بندهای طلائی، دستبندهای برنجی و غیره کشف شده است. هنگام کاوش در خوجالی سکه‌ای بدست آمد که نام یکی از فرمانروایان باستانی آشوری بر روی آن حکاکی شده بود. این نشان دهنده مناسبات و روابط خارجی آلبانیاست....

ظاهر شدن طبقات و اتحاد تیره‌ها سبب به وجود آمدن دولت آلبانیا گشت. پایتخت این حکومت شهر قبه‌له (نزدیک قوت‌قاشین) بود. در اطراف شهر رودهای باریکی از کنار تخته سنگهای بزرگ جریان داشت. این شهر که یکی از آبادیهای زیبای آن عهد به شمار می‌رفت نزدیک ۱۵۰۰ سال برپا بود.^(۱) قبه‌له یا قابالای که پیلینی آن را بر حسب قدمت اولین شهر آلبان می‌نامد شهر تجارت و صنعت پیشرفته، مرکز سیاسی و اداری و مدنی، دارای بازرگانی گسترده و گردش پولی و نسبت به دور خود در بالاترین سطح اجتماعی، اقتصادی و زندگی شهری بوده است... آثار این شهر تا امروز نگهداری می‌شود.

... مورخین قدیم استرابون، پیلینی، پتولیمی وجود بیش از سی شهر را در آلبان خبر می‌دهند.^(۲) کیلگ (کابالا، قبه‌له)، پرثوه (بردعه)، دریند، شابران، بیلقان عمده‌ترین آنهاست. بردعه که در برخوردارگاه راههای کاروان رو قرار داشت یکی از مراکز عمده بازرگانی خاور نزدیک و میانه بود.^(۳) در مورد سرحدات آلبانی پژوهشگران انستیتوی تاریخ آکادمی علوم جمهوری آذربایجان به این

۲- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۵۰، ۴۲

۱- ن. قلی‌یف، پیشین، ص ۱۳

۳- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۰

نتیجه رسیده‌اند که: «هر چند سرحدات اراضی آلبانی ثابت نمانده و اغلب تغییر میکرد، ولی به طور کلی به استناد مدارک موجود می‌توان گفت که آلبان تاریخی اراضی امروزی جمهوری آذربایجان و قسمتی از نواحی جنوب داغستان را در بر می‌گرفت.»^(۱)

نام آلبانها نخستین بار در اشاره به شرکت طوایف این سرزمین چون کادوسیان، آلبان و ساکسینی‌ها در سپاه تحت فرماندهی آتروپات در جنگ گوغامل برده شده است.^(۲)

آلبانی دارای سکه مخصوص به خود، کاخ سکه‌زنی، ارتش و پادشاه بوده است ... استرابون می‌نویسد: «پادشاهان آلبانی شخصیت‌های مهمی بودند و حالا در آن یک پادشاه تمام ملت را اداره می‌نماید.» کلمه حالا که در نوشته مورخ بکار برده شده است دیرتر از سده سوم الی دوم قبل از میلاد نمی‌باشد بلکه ممکن است مدتی پیشتر از آن هم باشد.

زبان آلبان چنانکه متخصصین تشخیص می‌دهند به رشته زبانهای داغستان منسوب است. زبان قومی و نژادی آلبانی - اوتی منسوب به مردم بومی و اصیل این نواحی بوده و در سرزمین آلبانی زبان اصلی محسوب می‌گردید.^(۳) زبان اودینها و برخی دیگر از تیره‌های باستانی که هم اکنون در مناطق شمال شرقی جمهوری آذربایجان زندگی می‌کنند بازمانده زبان آلبانهاست.

فرمانروایان آلبانی برای استوار ساختن پایه‌های حکومت خود مسیحیگری را رواج دادند... اینجا مسیحیگری به تدریج دین رسمی شد. معبد اصلی مسیحیان در قبه‌له اهمیت اجتماعی و سیاسی بزرگ کسب کرد. ولی این دین در آلبانی به اندازه ارمنستان و گرجستان نتوانست ریشه بدواند. مردم آلبانی مدت زمان درازی خورشید، ماه، آتش و جز آنرا پرستش میکردند.^(۴)

آلبانی تا اوسط قرن نخست میلادی روی هم رفته به دست فرمانروایان بومی اداره میشده است. البته در زمان قدرت یابی حکومت مرکزی ایران و مثلاً در زمان سلطنت داریوش اول، قلمرو دولت هخامنشی در شمال کوه‌های قفقاز گسترش می‌یافت و غیر از آلبانی، ارمنستان و گرجستان را نیز دربر می‌گرفت. اما

۲- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۰
۴- ن.قلی‌یف. پیشین، ص ۱۴، ۲۸

۱- تاریخ آذربایجان. پیشین، ص ۵۰، ۴۲
۳- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۵۰، ۴۲

از آنجایی که این سرزمین در متناهی شمالی قرار داشت و از مرکز حکومت بسیار دور بود فرمانروایان بومی از آزادی عمل و خود مختاری بیشتری برخوردار بودند و در زمان ضعف دولت مرکزی استقلال خود را باز می‌یافتند.^(۱)

بزرگترین حادثه برای آلبانیها در نیمه دوم سده اول میلادی تصرف این سرزمین توسط پارفیانی - آرشیکدها (اشکانیها) بود که با فواصل کمی تا اوایل سده چهارم میلادی بر این سرزمین حکومت کردند.^(۲)

ساسانیان که بر خلاف اشکانیان به تسلط دولت مرکزی بر مناطق مختلف قلمرو خود اهمیت خاصی می‌دادند، بعد از برانداختن اشکانیان به جهت در نظر گرفتن ارزش استراتژیکی خاص آلبانی و پاسداری گذرگاههای قفقاز تنها در این بخش از قلمرو خویش بود که خود مختاری خاندان حاکم را به رسمیت شناختند. اتفاق بین شاهنشاهان ساسانی و شاهان آلبانی که در پرتو ایجاد مناسبات خویشاوندی در بین افراد دو خاندان تقویت نیز شده بود تا اواسط سده پنجم میلادی ادامه یافت اما در نتیجه تشدید ستم اقتصادی و سیاسی ساسانیان شورشهایی بر ضد آنها در آلبانی و نیز گرجستان و ارمنستان در گرفت. از عمده‌ترین این قیامها آن‌هایی هستند که در طی سالهای ۵۹ و ۴۵۷ میلادی و ۸۴ - ۴۸۳ میلادی در گرفتند. اگر چه هر دو قیام سرکوب شدند، اما اشراف آلبانی که مانند اشراف گرجستان و ارمنستان، زمام رهبری جنبش‌های آزادی بخش مردم را به دست داشتند امتیازاتی از دولت ساسانی گرفتند.

پیروز اول خاندان اشکانی را برانداخت و «واچه دوم» فرمانروای آلبانی را که از خاندان پارتی نسب می‌برد و به واسطه مادر با ساسانی‌ها رابطه خویشاوندی و در رأس قیام مردم قرار داشت، خلع و آلبانی را به یکی از ایالات دولت ساسانی تبدیل کرد، اما در نتیجه خاموش نشدن شعله‌های قیام‌های ضد ساسانی در این سرزمین، حکومت پارتی آلبانی، دیگر باره در ۴۸۷ میلادی احیاء گردید. انوشیروان (۷۹ - ۵۳۱ م) که بعد از سرکوبی جنبش مزدکی و اجرای اصلاحات کشوری و لشکری نیروئی به هم رسانده و به فکر تسلط کامل بر سرزمینهای بین ارس و قفقاز افتاده بود، دژ شیروان و استحکامات دریند را برای

۱- رئیس‌نیا، پیشین، ص ۷۱، ۷۲

۲- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۵۳

قلع و قمع قیامهای داخلی و دفع تجاوزات خزرها از سمت شمال ساخت و مرزبانانی بر مناطق قفقاز تعیین کرد که از جمله آنها شیروانشاه بود که بر بخشی از آلبانی فرمان می‌راند^(۱).

در سده چهارم، دولت آلبانی، نیرومندتر شد، ولی بعدها به علت هجومهای پی در پی تیره‌های کوچگر بیشتر زمینهای خود را در شمال از دست داد و پایتخت دولت به بردع منتقل شد^(۲).
آخرین پادشاه آلبانی، از نسل آرشاکیدها «واچاقان سوم» بود (۴۸۷ الی ۵۱۰ م). در آخر سده ششم، اوایل سده هفتم میلادی در آلبانی، حکومت فتودالی قاردمان یا گردمان بر سر کار آمد که در آن سلسله مهرانی‌ها حکمرانی می‌کردند، مشهورترین حاکم مهرانی‌ها، جوانشیر بود (۶۳۷ - ۶۸۰ م) در دوران وی، آلبانی آبادتر گردید و علم و تمدن پیشرفت قابل ملاحظه‌ای نمود. معابد و خانقاهها ساخته شد. جوانشیر یکی از حکام ملی در مشرق زمین بود.^(۳)

مهرانی‌ها چنان که از تاریخ آغوان بر می‌آید، خود از خاندان سلطنتی ساسانی بودند که بعد از نسلها زندگی کردن در ایالت اوتی قفقاز و پذیرفتن زبان و سنن و مذهب آلبان‌ها، هم‌رنگ آنان شده بودند. قلمرو این دولت محلی که ابتدا در حوضه رودخانه گردمان جا گرفته بود، از گرجستان گرفته تا دریند و ارس توسعه یافت. مهرانی‌ها شهر بردعه را فرا چنگ آورد. پایتخت خود را از دژ گردمان به آنجا انتقال دادند. جوانشیر برای استقلال کشورش ناگزیر از جنگ و مذاکره با ساسانی‌ها، بیزانسی‌ها، خزرها و تازیان گردید.^(۴)

در این دوره، در حیات اقتصادی آلبانی، دگرگونی رخ داد. در کشاورزی، آبیاری مصنوعی رواج گرفت. پرورش کرم ابریشم که از چین وارد می‌شد اشاعه یافت. بهره‌برداری از کان‌های نفت آبشرون و معادن فلز گردمان با ابتدائی‌ترین اصول آغاز شد.

استادکاران، ظروف سفالی زیبا، اشیای زرگری و پارچه تهیه می‌کردند. افزایش فرآورده‌های پشمی و ایجاد رنگهای ثابت، کمک شایانی در تکامل قالی‌بافی داشت. این هنر، خواه در میان کوچ‌نشینان و خواه

۲- ن. قلیف، پیشین، ص ۲۸ و ۴۱

۴- رئیس‌نیا، پیشین - ص ۷۲

۱- رئیس‌نیا، پیشین - ص ۷۱ و ۷۲

۳- تاریخ آذربایجان، پیشین - ص ۶۰

شهریان رونق گرفت. تاریخ‌نویسان عرب اشاره می‌کنند که تازه در سده هفتم در شمال‌شرقی آذربایجان قالی‌های اعلا بافته می‌شد. نخستین پرسش خواستگاران دختر این بوده که: «دخترم قالی‌بافی بلدی؟» همزمان با تکامل صنعت و تجارت، شهرهای کهنه وسعت پیدا کرده، شهرهای تازه ظاهر می‌شدند. شهرهای جدید، معمولاً بر سر راه‌های بازرگانی بنا می‌شد. در آن دوران، مردمان شهرنشین هنوز وابسته به اقتصاد روستا بودند. آلبانی شهرهای مشهوری نظیر قبه‌له، بردعه، شکلی، شاماخی، شروان، شابران و غیره داشت.^(۱)

تیره‌های مختلفی که در آن برهه‌ها در آن سوی ارس به ویژه قره‌باغ زندگی می‌کردند در شکل‌گیری فرهنگ و تاریخ این سرزمین آثار خود را به جای گذاشته‌اند. یکی از آن تیره‌ها «گوتی»‌ها بودند که آشوریان آن‌ها را «قوتی» نوشته‌اند. این قوم در تاریخ قدیم آذربایجان و در حیات مادی و معنوی این سرزمین نقش مهمی ایفا کرده‌اند.

«هامی» انسان‌شناس فرانسوی در کتاب «چهره آدمی» می‌نویسد: «مردمانی که در عصر حاضر بین آذربایجانی‌ها در ناحیه «شوشه» (مرکز قره‌باغ کوهستانی) زندگی می‌کنند، با تصاویر مجسمه‌هایی که از لولوبیان و گوتیان مانده است مطابقت می‌نماید. از بررسی هنر ماد و هخامنشی مشخص می‌شود که مادها پیش از آن که تحت تأثیر بابل و آشور قرار گیرند تحت تأثیر اقوام لولوبی و گوتی واقع شده‌اند. دلیل آن کشف نقش‌های برجسته اقوام مزبور در سرزمین ماد است که معلوم می‌نماید اقوام لولوبی و گوتی در نیمه هزاره سوم پیش از میلاد در اقوام ایرانی تأثیر بسیاری به جا گذاشته‌اند»^(۲).

«برای اولین بار «ای. روسی» تورکولوژیست مشهور ایتالیا در سال ۱۹۳۷ میلادی پیش‌تر رفته و طی بررسی فرآیندهای زبان‌شناسی در زبان ترکی، کلمه گوتی را واریانتهی از شکل نوین اوغوز دانسته است. وجهه خطیب اوغلو هم در مجله تورکولوژی ضمن اشاره به اوغوز بودن گوت و کوت می‌افزاید، در کلمات Gut و Gud دو حرف «ت» و «د» به حروف «س» و «ز» تبدیل شده و کلمات فوق به اوغوز و

۱- ن. قلیف، پیشین، ص ۲۸ و ۴۱

۲- دکتر فرخزاد ملک‌زاده- مجله بررسی‌های تاریخی - سال سوم - شماره ۶ - ص ۶۹ و ۵۷ و ۵۶

اوزوز تبدیل می‌شود. در عصر بیزانس، ما به کرات به کلمه اوز به عنوان نام قبیله بر می‌خوریم. G هم به K و H تبدیل شده و کلمات کوز و هوز به وجود می‌آید. بعداً این کلمات به کاس تبدیل می‌شود. به دیگر سخن کاسها و توپونیم قارص مشتق از کلمه گوت می‌باشد. ضمناً گفتنی است «قیدار» نام الهه جنگ کاسی‌ها بوده که نیز نام شهری است در جنوب شرق آذربایجان و تأییدی است از حضور عنصر کاس در سر تا سر خاک آذربایجان»^(۱)

«ز. ای. یامپولسکی (نیز) بر این باور است که گوتی‌ها سپس «اوتی»، «اوایتی»، «اودی»، «اوتین» و «اودین» نامیده شدند»^(۲)

رقیه بهزادی می‌نویسد: «لولویان در نقاط غربی و گوتیان در نواحی شرقی سکونت داشتند. تصور می‌رود که عنصر قومی سومی نیز که در همان منطقه سکنی داشتند مهرانیان بودند. ناحیه جنوب غربی را کاسیان در اشغال داشتند و همچنین در برخی دره‌های غربی زاگرس عناصر قومی هوریانی می‌زیستند. مدارک کم و بیش موثقی درباره زبان این اقوام در دست است که نشان می‌دهد که زبان آنها منحصرراً به عیلامی مربوط بوده است»^(۳)

چون زبان همه این اقوام عیلامی بوده، اینک لازم است که به منشأ عیلامی‌ها و زبانشان اشاره گردد. دکتر ضیاء صدر با استفاده از منابع موثق مختلف در این باره می‌نویسد:

«مهاجرت اقوام عیلامی به ناحیه خوزستان از ناحیه‌ای واقع در ترکمنستان یا از غار «آزیخ» واقع در جمهوری آذربایجان مرحله جدیدی در تاریخ کشور ما گشود. آنان به پیروی و الهام از اقوام هم‌ریشه سومری در حدود هزاره پنجم و چهارم پیش از میلاد به تأسیس تمدن عیلام و سپس دولت شهر شرش (۲۸۰۰ ق.م) نایل آمدند و ساختار مثلث «ایل و ده و شهر» و نیز تأسیس دولت شهرهای متعدد و دولت سراسری، کشف اختراع خط عیلامی، مقدم، سرامیک، زراعت پیشرفته، حقوق مدنی و برابری زن و مرد

۱- توحید ملکزاده دیلمقانی، سلماس در سیر تاریخ و فرهنگ آذربایجان - ص ۲۶۶

۲- دکتر محمدتقی زهنابی، تاریخ دیرین ترکهای ایران، ص ۲۳۳

۳- رقیه بهزادی، قومهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، ص ۲۶۴

و ... را در تمدن عیلامی ها می توان سراغ گرفت. اقوام عیلامی به عنوان پایه گذاران تمدن در سرزمین ایران در مدت هفت هزار سال از مرحله سفال، سفال رنگی، سرامیک، مفرغ و آهن گذشته و یک دولت سراسری با تمدنی درخشان در ۲۲۵۰ سال قبل از میلاد به وجود آوردند (پی‌یر آهییبه، عیلام، متن فرانسه، صفحات ۵۸۱ - ۵۷۸).

همه اقوام بعدی در سرزمین ایران، مقلدان «شایست» یا «ناشایست» عیلامی‌ها بودند. سلطنت عیلام پس از ۲۲۱۰ سال در ۶۴۰ ق.م متفرض شد، ولی تمدن و فرهنگ آن تا انقراض سلسله هخامنشی (۳۳۰ ق.م) پایدار ماند. از زبان آنها تا قرن چهارم هجری هم توسط جغرافی نویسان مسلمان سخن رفته است. (ابو اسحق استخری - الممالک و الممالک، ص ۴۳ - ۹۵۰ م، ۳۲۸ ش)

در کنار و به دنبال تمدن عیلامی ها، تمدن‌های دیگری بر دامنه «زاگرس» از خوزستان تا آذربایجان و «سی یلک» کاشان و «شهر سوخته» کرمان و ... پا گرفت که خط عیلامی در آنها رایج بود و زبان‌شناسان زبان آنها را از گروه زبانهای التصاقی «پیوندی» دانسته‌اند. از آن جمله‌اند: گوتی‌ها، لولوبی‌ها، مانتاها، کاسی‌ها، اورارتوها و ... همین‌طور دو قبیله از شش قبیله مادها یعنی «بودی اوی‌ها» و «مغ‌ها» و مورخین زبان همه آنها را «آزی آتیک» می‌نامند. (کلمان هوار - ایران آنتیک - ص ۳۳)

در ژئوپولتیک این زبان‌ها را متعلق به خانواده زبانهای «اورال و آلتائی» دانسته‌اند و امروزه زبانهای کره‌ای، فنلاندی، منچوری، ترکی، مغولی، مجاری و ... را جز زبانهای «اورال و آلتائی» محسوب می‌دارند که نامناسب بودن و نادرست بودن آن نظیر اصطلاح زبانهای «هند و اروپائی» یا زبانهای «سامی و آریائی» آشکار است. مناسب‌ترین صورت نامیدن زبانها با توجه به جنبه ساختاری خود آنهاست و از این مناسب‌تر است همه آن زبان‌های خاموش (عیلامی و ...) و زبان‌های زنده فنلاندی و ترکی و ... را «زبانهای التصاقی» نامیده (عناصر گرامر عیلامی - ص ۱۲) به علت آن که زبان عیلامی‌ها و سایر تمدن‌های فوق‌الذکر همگی التصاقی بود نه تحلیلی (آریائی). در دوران ۵۳ ساله پهلوی این تمدن‌ها به عمد به فراموشی سپرده شدند و تاریخ ایران از میانه آن یعنی هخامنشی‌ها و حداکثر از مادها مورد توجه مورخین داخلی (جز پیرنیا: تاریخ ایران باستان) و برخی از مورخین خارجی (چون پتروشفسکی و

دیاکونوف) قرار گرفت و بقایای فرهنگ آریامهری در ادامه همان سیاست هنوز هم با مطرح شدن تمدن درخشان عیلامی به شدت می‌ستیزند.^(۱)

رقیه بهزادی درباره آمدن آریائی‌ها به ایران و برخورد آنها با ساکنان این سرزمین می‌نویسد:
«اقوام آریائی و جنگجویان آنها سوارکاران چیره‌دستی بودند و در آغاز هزاره دوم پیش از میلاد^(۲) از سراسر دشتهای ترکستان، از جلگه‌های نواحی شمالی قفقاز و دریای خزر، به درون سرزمین ایران فرود آمدند، همین‌که به درون فلات رسیدند به دو بخش تقسیم شدند آریائی‌ها هنگامی که به ایران غربی رسیدند، در میان مردمی اسکان یافتند که دارای تمدنی عالی و درخشان بودند، بدین ترتیب، این جهانگشایان از مغلوبان زیردست خویش چیزهای بسیاری فراگرفتند و در واقع این مطالب در تاریخ تکامل نورسیدگان که رشدشان کمتر بود مؤثر واقع شد در آذربایجان و مغرب ایران، مادها و دیگر ایرانیان تازه رسیده با اکثریت بومیانی که به زبان غیر هند و اروپائی سخن می‌گفتند مانند اورارتوها، مانناها و هوریانی‌ها و دیگران برخورد کردند»^(۳)

پژوهشگر اخیر درباره گوتی‌ها این اطلاعات را نیز به دست می‌دهد که جالب توجه است:
«گوتی‌ها در سده بیست و سوم پیش از میلاد، در زمان سلطنت نارام - سین» پادشاه اکد که در آن روزگاران سراسر بین‌النهرین را تا کوهپایه‌های زاگرس و ارمنستان و جبال توروس در آسیای صغیر زیر فرمان داشت، در صحنه تاریخ پدیدار می‌شوند. عیلام و احتمالاً بخشی از سوریه را نیز در اختیار داشتند بنابر روایات تاریخی اکدی، «نارام - سین» پادشاه اکد، ظاهراً در اواخر دوران سلطنت خود، ناگزیر به جنگ با گوتی‌ها شد و در ضمن پیکار با آن‌ها از پای درآمد. یاکوبسون سومرشناس دانمارکی حدس می‌زند که انریدا وزیر پادشاه گوتیها پس از غلبه بر نارام - سین توانست در بخش جنوبی بین‌النهرین نفوذ کند و نیپور شهر مقدس سومریان را به تصرف درآورد و در آن‌جا کتیبه‌ای را که کاتبان اکدی بر او تحریر

۱- دکتر ضیاء صدر، کثرت قومی و هویت ملی ایرانیان، ص ۲۶

۲- اکثر مورخین تاریخ مهاجرت آریائیان به سرزمین کنونی ایران را اوائل نخستین هزاره پیش از میلاد ذکر کرده‌اند - وارلیق

۳- رقیه بهزادی - پیشین - ص ۲۷۰

می‌کردند بر پا سازد.

مسلماً در آن زمان گوتی‌ها سطح تمدنشان به تکامی نرسیده و ظاهراً در دوره بدوی - زراعی می‌زیستند و احتمالاً مادر سالاری داشته و در روزگار تمدن و فرهنگ دوران «سفال رنگین» به سر می‌بردند. با وجود این، معلوم نیست که چگونه توانستند سپاهسانی که به احتمال قوی، متعلق به قدرتمندترین و نیرومندترین دولت آن زمان بود مغلوب سازند. این مطلب سبب شگفتی نیست، زیرا با این که ناحیه بین‌النهرین به سبب حاصلخیزی فوق‌العاده خاک خود، در راه تکامل بخشیدن به یک جامعه طبقاتی پیشرفته گام بر می‌داشت، با این حال، هنوز دوران نخستین مفرغ را می‌گذراند و لشکریان اکد که بیشتر از داوطلبان بودند، سلاحشان بسیار بدوی و شامل کلاهخود از مس و کمان و تبرزین بوده است. چنین سلاح‌هایی بر سلاح‌های گوتیان تفوقی نداشت. در واقع، نیروی لشکریان اکد در کثرت آن بود که آن هم به احتمال زیاد، در روزگار آخرین فرمانروایان سلسله مذکور، تقلیل یافته بود. در این صورت، اگر تعداد نفرات کوه‌نشینان کافی بود، در جنگ به موفقیت لازم دست می‌یافتند.

به نظر می‌رسد که سران گوتی‌ها، ضمن حمله به اکد، توانسته بودند که اتحاد بزرگی از قبایل را فراهم آورند.

با وجود این، «شارکالی شاری» فرزند «نارام-سین»، وضع را به سود خویش بهبود بخشید و به هر تقدیر اراضی خاص خود، یعنی بین‌النهرین را حفظ نمود و سارلاگاب پیشوای گوتیان را اسیر ساخت. با وجود مدارک اندک، مطالبی در دست است که بر اساس آن و بر پایه حدس و گمان، می‌توان ویژگیهای فتوحات گوتی‌ها و نیز فرمانروائی آنها را در بین‌النهرین مشخص کرد. فهرست نام پادشاهان گوتی دارای دو ویژگی است که سبب تمایز آنها از دیگران می‌شود: ویژگی نخست دوران کوتاه سلطنت آنها و خصوصیت بعدی، جمله‌ای می‌باشد که در آغاز فهرست آمده است: «قبیله گوتی‌ها شاه نداشت».^(۱)

۱- رقیه بهزادی، پیشین، ص ۲۶۵

تانیشلیق

برلین شهرینده معاریف ساحه سینده فعالیت آپاران «اسماعیل میتاگ» نشریاتی نین

یایدیغی اثرلرله تانیش اولاق:

- ۱ - محمد حسین بهجت تبریزی «شهریار»-ین سنجیلمیش تۆرکجه شعرلری (آلمان دیلینده)
- ۲ - محمد حسین بهجت تبریزی «شهریار»-ین سنجیلمیش تۆرکجه شعرلری (ایکی دیلده)
- ۳ - گۆنده لیک جوّمه لر کیتابی (اۆچ دیلده)
- ۴ - دوکتور نصرت الله جهانشاهلونون خاطیره لرلی (فارسجا)
- ۵ - لوغت کیتابی (۴ جیلده)
- ۶ - ننه و اوْشاق، دوغومدان قاباق، تا دوغومدان سونرا یا جاق (ایکی دیلده)
- ۷ - بیزیم اسپرانتو دیلینی اؤیرنمه کیتابی (آذربایجانجا)
- ۸ - میرزه علی معجز شبستری نین چاپا و نریلمه میش شعرلری
- ۹ - بیزیم آذربایجان دیلیمیز ایران ایسلام جوّمهوریتینده
- ۱۰ - باخیشلار، خاطیره لر آذربایجانا گۆره
- ۱۱ - بیر آلمانلی تاجیرین یازدیقلاری آذربایجان حاقیندا (۱۲۸۶ گۆنش ایلی)
- ۱۲ - اؤروپادا ایداری اذیتلر، ۱۱۷ گۆروننو
- ۱۳ - شعرلر، «سهند»، «ساوالان»، «تبریز»، «منیم اوْشاقلاریم»
- ۱۴ - وطن خاطیرینه، سؤهراب طاهیرین سنجیلمیش تۆرکجه شعرلری
- ۱۵ - دایرةالمعارف آذربایجان (آ - ی)، (آلمانجا)
- ۱۶ - آذربایجاندا ۴۴ ناغیل (ایکی دیلده)
- ۱۷ - آذربایجاندا ایچمه لیلر، سالادلار، یتمکلر، خۆرکلر (ایکی دیلده)
- ۱۸ - آذربایجاندا قادینلارین دۆرومو (ایکی دیلده)
- ۱۹ - برلینده بیر آذری تاکسیچی نین یازدیغی خاطیره لر (۱۳۷۴-۱۳۷۰ گۆنش ایلی)
- ۲۰ - آلمان مملکتی نین اؤرتولو تشکیلاتلاری و عدلیه سیستمی
- ۲۱ - آلمان مملکتی نین موهاجیرلری و کۆچنلری کیملر دیر؟ (ایکی دیلده)

علاوه معلومات اؤچون آشاغیداکی آدرسله علاقه قورا بیلر سینیز:

Ismail Mietag, Breitestrasse 6, 13597 Berlin

E-mail: esmailmietag@yahoo.de

تانیشلیق

برلین شهرینده معاریف ساحه سینده فعالیت آپاران «اسماعیل میتاگ» نشریاتی نین
یایدیغی اثرلرله تانیش اولاق:

- ۲۲- ایجتیماعی نایلیتلر آلماندا (ایکی دیلده)
- ۲۳- ایداره لر و آزیغین وطنداشلارین دوزومو آلماندا (ایکی دیلده)
- ۲۴- سیناق جوجه سی، غوصه لی رومان (ایکی دیلده)
- ۲۵- عدالت آدی ایله میز دالیسینداکیلارین بالان حوققلاری (اؤچ دیلده)
- ۲۶- منیم بویوک نهم «غونجه خانیم - غونجه بیگیم» (آذربایجانجا)
- ۲۷- اورتولو سیاسی اوزگودلرین برلین تلویزیونون «آچیق کانال»- یندا ایشتیراکلاری
- ۲۸- شیخ محمد خیابانی و آیت الله العظمی سید علی خامنه ای (اؤچ دیلده)
- ۲۹- هر زامان آلاسه ایسته دی، دوشمن اوزو منه یاردیم اتندی (ایکی دیلده)
- ۳۰- بالاجا باجی نین ایشی کؤنترول آلتیندا یاشایان مملکتده (ایکی دیلده)
- ۳۱- بیزیم شاعیر «ایلیاس نظامی» گنن چایلی نین سنجیلمیش شعرلری (۴ دیلده)
- ۳۲- شعر: گون آیدین، مملکتیمیزی دولاندرانلار (ایکی دیلده)
- ۳۳- وطن شاعیری علی آغا واحیدین سنجیلمیش اثرلری (ایکی دیلده)
- ۳۴- آلاسه اوزو منه دندی، یوخولارین تعبیری و یوزومو (ایکی دیلده)
- ۳۵- بیزیم اذربایجانلی سیاستچیلریمیز (اؤچ دیلده)
- ۳۶- اوروپاداکی سفرلریم (ایکی دیلده)
- ۳۷- شاعیر میرزه علی اکبر صابیرین هوپ- هوپ نامه سیندن سنجیلمیش شعرلر
- ۳۸- هیندو مذهبلری نین قیقا آدلی مؤقدس کیتابیندان سنجیلمیش آیه لر (ایکی دیلده)
- ۳۹- مؤقدس اینجیلده اولان ناغیللار (ایکی دیلده)
- ۴۰- دوکتور نصرت الله جهان شاهلونون خاطیره لری (تورکجه)
- ۴۱- آذربایجان خالق نین سنجیلمیش آتا- بابا سوزلری (ایکی دیلده)
- ۴۲- مظلوم آذربایجان خالقیمیزین آتاسی انله اوزوم

علاوه معلومات اؤچون آشاغیداکى آدرسله علاقه قورا بیلر سینیز:

Ismail Mietag, Breitestr. 6, 13597 Berlin

E-mail: esmailmietag@yahoo.de